

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 71 (17019)

2005 чылдың
июнь 30,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧИИГЕЛДЕЛЕР ХООЙЛУЗУНУН КҮҮСЕЛДЕЗИ

Тыва Республиканың Чазак хуралына 2004 чылдың август 24-те хүлээп алган №122 Федералдыг хойлуунуң хамаатыларның чамдык категорияларына күрүнениң социал деткимчезин чедирериниң талазы-биле кезиниң күүсеттинип турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тывада салбырының дыңнатканын езугаар алырга, май айда 26407 чиигелделиг хамааты 15,79 млн. рубль түңнүг акша төлевирин алган, ол дээрже документизи федералдыг даңзыда киргеннериниң 97,87 хуузу болур.

РФ-тиң Социал камгалал фондузунуң Тывада девискээр салбыры чиигелделиг 801 хамаатыга санаторий-курортка эмнедир 16,38 млн. рубль өртектиг путевкаларны бо чылдың эрткен беш айларында берген. Оларның аай-дедир орукка чоруунга 28,8 муң

рубльди Кызылдың пассажирлер АТБ-зинче шилчиткен, демир-орукка аргыжарларга 89, самолет-биле ухарларга 214 талонну берген.

Республиканың Кадык камгалал яамызының медээзин езугаар алырга, немелде эм алыр эргелиг хамаатыларның саны бо чылдың июнь 10-да федералдыг даңзыда 28532 кижиге, девискээр даңзы-зында 24550 кижиге болган. Бо чылдың январь 11-ден июнь 6-га чедир федералдыг даңзыда кирген хамаатыларга эмчилериниң бижип берген рецептилерин езугаар 53165 хамаатыга 10495,5 муң

рубль өртектиг эмнерни берген.

Чурттаар оран-сава, коммуналдыг ачы-дуза төлевиринге субсидия алыр 27273 хамаатының даңзызын республиканың Чазаа 2005 чылдың апрель төңчүзүндө бадыйлаан, олар субсидияларны ап турар.

ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныктар политиказының яамызының медээзин езугаар алырга, хоорайларның, кожууннарның социал камгалал органнарның республиканың Саң-хөө яамызы субвенцияларны акшаландыраары-биле 20,4 млн. рубльди база 36,3 млн. рубльди чуртталга субсидияларын акшаландыраары-биле чоруткан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган.

Бистиң корр.

Саң-хөө яамызында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.Д.Ооржакка,
Күрүне Думазының депутады Ч.Ч-Д.Ондарга,
Россия чергелиг улуг Маадырывыс С.К.Шойгуга

«Доңганын утпас, аштаанын уттуптар»

Даштын изиг чай-даа болза, эрткен кышка хамаарышкан айтырывыс дугайын бижир журга таварыштывыс.

Бистиң Өвүр кожууннуң төп эмнелгези эрткен кышты берге байдалга аштывыс. Эмнелгениң салбырлары хөй, бичии бажыңардан бүткен болгаш аразы ырак. Одалга системалары 16 кезек черде болганындан, 27 одакчы ажылдап турар. Чарыгдалы база дыка улуг. Ак-Чыраа, Чаа-Суур, Торгалыг, Саглы, Бора-Шай, Солчур сумуларындан келген чонга кышкы үеде эмчилеп алыры кончуг берге. Хөй эмчилерге кирип турда, хүн эртер. Ынчалдыр-ла ийи-үш хүн чидирер апар. Поликлиникалар 7 аңгы черде турар, четтигер дээш чүгүрер чыгыы халчып турар.

Даш бажында эмнелге дендии соок болганындан оочурга турарлар доңар. Иштинче кире бээрже, эмчилер ток дузазы-биле чылыдар херекселдер салып алган, тоннуг олурар. Эмчи кадрларывыс ынчалдыр-ла чоннун кадыы дээш

боттары берге байдалда ажылдап турар.

Чыдып эмнедир эмнелге туттунганындан бээр 70 чылдың нүүрүнче кирип турар. Ол чүгө септелге күжү-биле турар. Соок эмнелге аарыгны үзе эмнедир хамаанчок, немей өске аарыгны чон тып ап турар. Чылыг, чырык чаа эмнелгелиг болза, эмчилерниң ажылдаарына дыка-ла улуг дөгүм болур ийик. Палаталарда хөй орун тырып салып каанындан ол тар, бичии.

Карак, кулак, боостая, массаж кабинетинге кире бээрже, кижиге туруп шыдавас, соок. «Доңганын утпас, аштаанын уттуптар» деп тыва улус кончуг-ла шын чугаалаан-дыр ийин.

Устүнде даргаларывыстан биске чылыг, чырык, улуг эмнелгеден туттуруп бээрин улуу-биле өвүржүлөр дилеп олур бис. Шыырак сайгарлыкчыларывыс база дузаны кадыптар боор дээрзинге идегеп артывыс.

Шупту 206 кижиге ат салган.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ – БЮДЖЕТ АЙТЫРЫГЛАРЫ

ТР-ниң Саң-хөө яамызының коллегиязының июнь 16-да болуп эрткен калбак хуралына улуг чергелиг айтырыгларны чугаалашкан.

Коллегия кезигүннериниң кичээнгейин 2006 чылда республиканың каттышкан бюджетиниң төлевилели хаара туткан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелдерни ТР-ниң саң-хөө сайыдының ораакчызы М.К. Нурсат болгаш Саң-хөө яамызының хоорайларда база кожууннарда эргелелдериниң начальниктери кылган. Төлевилелди чугаалажып турар үеде келир чылгы бюджеттиң кол хемчээлдерин тодараткан, чер-черлерде саң-хөө органнарның ажылын күштелдирериниң эргежок чугулазын демдеглээн. Хуралдың киржикчилери күш-ажылдың хоочуннарынга, тылдың

ажыл-ишчилеринге, агартыган болгаш политиктиг репрессиялардан когараан кижилерге чиигелдер дугайында республика хоойлуларының, а ол ышкыш «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» Федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң канчаар боттанып турарын чугаалашканнар. «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының нити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң күүселдезиниң болгаш үш деңгелдиг бюджетче шилчилгениң база чурттакчылыг черлериниң бюджеттерин хевирлээриниң

талазы-биле хемчеглер планын коллегия бадыйлаан. Хуралга 2004 чылда ТР-ниң күрүне чагыының күүселдезиниң түңнелдерин үндүргөн, Чөөн-Хемчик кожууннуң бюджетиниң күүселдезинге комплекстиг хыналданың болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннуң муниципалдыг албан черлериниң чарыгдалдар төлевилелдинге ревизияның түңнелдерин чугаалашкан, өске-даа айтырыгларны сайгарган.

Ол-ла хүн, коллегия хуралы доозулган соонда, Саң-хөө яамызының саң-хөө эргелелдериниң ажылдакчыларына үш деңгелдиг бюджетче шилчилгениң база чурттакчылыг черлериниң бюджеттерин хевирлээриниң айтырыгларына тураскааткан семинарны эрттирген.

Юрий СУЧКОВ.

Тыва милицияның 80 чылынга

КЕЗЭЭДЕ КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛАЛЫНДА

Бо чылын июль 1-де Тываның милициязының тургустунганындан бээр 80 чыл ою болуп турар. Бо байырлыг хүнү 1995 чылдан эгелеп демдегеп эгелээн. Тываның милициязының 1925 чылдың июль 1-ниң хүнүнде тургустунганын Василий Петрович Пирлей эрги архивти көдүрүп, төөгүлүг документилер-биле таныжып, дүн-хүн чок чымыштыг ажылдап тургаш, илередип үндүргөн. 1925 чылдың май 15-те Тыва Арат Республиканың нам Төп Комитетиниң хуралына чурттуң Иштики камгалалының эргелелин тургузар дугайында айтырыгны өөренип көргөн. Ооң начальнигинге Докпанны томуйлааш, аңаа ол чажыт эргелелдиң ажылдаар байдалының төлевилелин ажылдап кылырын дааскан. 1925 чылдың июль 1-де Төп Комитеттиң хуусаа чок хуралына төлевилелдиң 12 эгелерин доктааткан. Начальникке Докпанны, инструкторга Максимовту, оперативтиг ажылдакчыга Дембирельди, херектер эмгелекчизинге Түмөн-Байырыны томуйлаан.

Василий Петрович Пирлей боду милицияның шугумунга ажылдап тура, тыва милицияның төөгүзүнге хамаарылгалыг чүгө документилерни эвес, а харын оон-даа өске төөгүлүг эт-септерни чыгза-чыгза, ИХЯ-ның сайтыды Сергей Саин-Белекович Монгушка яамыга музей ажыдарын саналдаан. Республиканың ИХЯ-ның музейи 2000 чылда июль 1-де Тываның милициязының 75 чыл оюнда ажыттыган.

Россияның ИХЯ-ның хүндүлүг ажылдакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, курлавырда иштики херектер албанының полковниги В.П. Пирлей Чөөн-Хемчик кожууннуң иштики херектер килдизинге — Хайыраканга, Бажың-Алаакка, Чыраа-Бажыңга, Чадаанага ажылдап чораан. Василий Петровичиниң сактышкыннарын ИХЯ-ның парлалга албаны берген, ону номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Июнь 27-де буддизм философиязының доктору, тибет Ыдыктыг Гуру Геше Джампа Тинлейни чүдүкчү чон Кызыл хоорайның аэропортундан уткуп алган.

Ыдык Гуру чонга сарыг шажын Өөрединиң дугайында лекцияларны номчуур. Геше Джампа Тинлейни амыдыралга ажыктыг Пражняларамита «Сутры сердце» деп Өөрединге лекциялар номчуур программазы:

- июнь 30, июль 1-де кежээкинниң 18 шакта Кызылдың уран чүүл училищезинге;

- июль 2-де узун назынның болгаш кадыкшылдың Ак-Дариги Бурганның айызын бээр. (Болур черин баш удур дыңнадыптар).

«Ламрим» шажын организациязы.

2005 чылдың июль 3- соңгулдапар хүнү

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дыңнады

Хүндүлүг соңгукчулар!

2005 чылдың июль 3-те Тыва Республиканың төлээлекчи органнарның депутаттарының, хоорайларның (Шагаан-Арыг, Чадаана болгаш Каа-Хем суурнуң), көдээ чурттакчылыг черлериниң (сумуларның) баштыңнарының соңгулдапарын эрттирерин доктааткан. Чуртта чорудуп турар муниципалдыг реформаны боттандыраар сорулга-биле соңгулдапарны эрттирерин турар. Колдуунда чурттакчылыг чер бүрүзүнге тус чер бот-башкарылга органнарының баштыңын болгаш депутаттарын соңгуур, олар силерниң, соңгукчуларның, чурттакчы чер бүрүзүнүң сонуургалдары дээш туржур ужурулуг. Республиканың Соңгулда комиссиязы бадылаашкына соңгукчуларның идепкейлиг киржирин кыйгырып тур.

Соңгулда участоктары июль 3-те 8 шактан 22 шакка чедир ажылдаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, «Улустарның найыралы» болгаш Тыва Республиканың орденнериниң эдилекчизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, тыва театрын талантылыг хоочун артизи

Екатерина Седип-ооловна
КЕНДЕНБИЛЬДИН

үр аарааш, 79 харлап чорааш мөчээни-биле ооң уругларынга, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Чанмыр Александрович биле Марита Тепес-ооловна Удумбараларга оларның оглу

Юрийниң

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Чанмыр Александрович биле Марита Тепес-ооловна Удумбараларга оларның оглу

Юрийниң

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

«Новости Тувы» солунга парлаттынган материалдарга хамаарыштыр

ПАРЛАЛГАНЫҢ ХОСТУУН КЫЗАГДАП БОЛБАС

Соңгукчу болгаш бистиң солунуң номчукчузу Калдар-оол Кара-Сал редакцияже телефон долгап келгеш: “Мээң айтырым бар, харыылап берип көрүңер” деп, дилег кылган. Кандыг айтырыг дээрзин тодараттывыс: “Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының отчедун парлаан “Новости Тувы” солунуң тускай үндүрүлгезин бистерге халаска үлөп берген, материалдарын номчуп таныштывыс. Парламентиниң отчедунуң дугайында шоолуг-ла чүве чок чорду. “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннар дугайында шүгүмчүлөдиг материалды үш

арында парлаан-дыр. Бо ийи Чазак солунун депутаттар ийи караа-биле көөр, ийи кулаа-биле дыңнаар хөңнү чок хире улус-тур. Парламентиниң материалдарын Чазак солуннарынга парлавас дугайында тускай айтышкын бар деп билдим. Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн республиканың улуг удуртукчу даргаларының бирээзи болганда, байырларда чонга (соңгукчуларга) ооң байыр чедирген бижинин солуннарга парлап турган чүве болгай, сөөлгү үеде шуут көзүлбестей берди. Ону база хоруп каапканы ол чоор бе?”

Аңаа мындыг допчу харыыны берген бис. Парламентиниң материалдарын “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлавас дугайында кандыг-даа айтышкын, шийтпир чок, ол дээрге депутаттарның чогаадып алган бодалдары-дыр. Ылаптыг шыны-биле чугаалаар апаар ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн байырларда хүннеринде кымга-даа байыр чедирген бижикти сөөлгү үеде редакцияже чорутпаан. Мурнунда ол доктаамал бээр турган. Чаңчыга бергенивис езугаар баштайгы үезинде парламентиен байыр чедирген бижик келирин манап турдуvus. Бир эвес келир болза, күзелдивис-биле парлаар бис. Бо чылдың июнь 12-де улуг уjur-дузалыг байырлар—Россияның хүнү болду, ынчан безин кымга-даа ол байыр чедирбээн. Василий Майлолович чүге төрөл чонунга, соңгукчуларынга байырлар хүннеринде байыр чедирип, күзешкиннерни кылбайн турар чүве ийик, ол ооң арыг арын-нүүрүңге, бурунгаар көргөн ханы үзел-бодалынга артар ыйнаан. Орта ындыг-дыр, мындыг-дыр деп харыы берип шыдавас бис, дарга боду харыылап бээр боор.

Бо соңгукчу болгаш номчукчу анаа эвес айтырыгларны салган. “Шын” солун депутаттарның материалдарын өжөгээр парлавайн, кара чудук салып алган турар-дыр деп бодаан хөөннү ол илереткенин билдивис. “Шын” солунуң редколлегиясында, корреспондентилеринде ындыг кара бодал шуут чок. Бистер мооң мурнунда “Депутатка сөс”, “Депутат — соңгукчуларында”, “ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында”, “Депутаттың индири” деп рубрикаларның адаанга депутаттарның материалдарын парлап турганывысты солунуң номчукчулары эки билер, ам-даа утпаан. Сөөлгү үеде чүге материалдар парлавайн барганыл деп айтырыг дораан тургустунар. Депутаттар бодунуң округтарынга кылып чоруткан ажылының, соңгукчуларның чагыгларының күүселдезинин, кандыг хоойлуларны чогаатканының, оларның уjur-дузазының, комитеттер даргалары комитеттерниң ажил-чорудулгазын, парламентиниң парлалга албаны медээлерни болгаш, еске-даа кылган ажил-херектин дугайында материалдарны редакцияже бижип чорутпайн келгенинен ол болган. Депутаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларының дугайында медээлер безин ховартаан. Депутаттар соңгукчулар-биле ужуражып турар бе, азы чок бе? Ол биске билдинмес. Бир эвес депутаттар соңгукчулар-биле ужуражып, отчедун берип турган чүве болза, бистиң бижикчилеривис чандыр көрбес ийик. Байдал мындыг турда, “Шын” солуну, ооң корреспондентилерин парламентиниң материалдарын парлаваан дээш буруудадырга, шынал-ла, нүгүл эвес чүве бе, хүндүлүг

депутаттар. Кайы-бир депутаттың материалын солунга парлавайн барганының факт-барымдаазы турган чүве болза, бисти буруудадып болур силер. Бистиң солунга Хоойлужудулга палатазының комитет даргазы Т.Б. Куулар материалдарны бижип турар, күзелдивис-биле парлап келдивис.

Чазактың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннары парламентиң материалдарын парлавайн турар деп бодалга сылдаглап, шырымаланып алгаш, Хоойлужудулга палатазы суртаал материалдарын бодунуң сагыш-сеткилинге тааржыр, Чазакты, ооң Даргазын ол-бо деп үнезин чок черге шүгүмчүлээр “Плюс Информ”, “Новости Тувы” болгаш өске-даа хуу солуннарга парладып турары элдеп чүве болгай. Соңгукчуларның хөй нуруузу көдээде болгай, малчынар, тараажылар оларны номчувайн турар. Материалдар парладыры халас эвес. Палатаның удуртукчулары боттарының карманындан ону төлеверин турары билдингир, республика бюджетиниң күсели-биле ону боттандырып турар. Ол дээрге республика бюджетиниң акшазын кайы хамаанчок чарыгдап турары ол эвес чүве бе? Республиканың хөй тиражтыг, тыва дылда солуну “Шынны” деткивейин, хуу солуннарны бар шаа-биле деткип, оларга дузалажып турары ол ышкажыл. Депутаттарның хөй нуруузу республиканың көдээде округтарындан соңгаан-на болгай, бир эвес Хоойлужудулга палатазының отчедун тыва дылга парлаан болза, палатаның ажылын соңгукчулар эки билип алыр ийик. Азы “Шын” солуну үндезин чок черге кайы хамаанчок ол-бо деп шүгүмчүлээн материалдар бар боорга, солунуң номчукчуларындан сезингени ол бе? Шынал-ла, “Шын” солунуң номчукчулары шын анализти, түңнелди үндүрүп шыдар болдур ийин.

Хоойлужудулга палатазының чагыдып, парлатканы “Новости Тувы” солунуң 20 муң экземплярлыг тускай үндүрүлгезинин өртөк-үнези чеже деп бодаар силер? Ооң чарыгдалы улуг, чүс-чүс муң рубль-биле деңнежир. Саазын өртээ, типография чарыгдалы, солуннарны кожууннарга чедиргениниң шүүдели, солунуң бодунга төлээни болгаш оон-даа өске.

“Новости Тувы” солунуң тускай үндүрүлгезиниң дугайында чугаа чоруп турар чүве болганда, солунда парлаттынган “Солун, сеткүүлдерни азырадыкчы хөөндөн үндүрер” деп эгениң адаанда депутат Каң-оол Давааның берген тайылбырынга доктаап көрээли. Бо депутаттың допчу намдарын багай эвес билер бис, Улуг-Хем кожуунуң кол эмчизинга ажилдап тургаш, эрге-дужаалын шын эвес ажыглаан дээш бистиң солунга шүгүмчүлөдип-даа турду ийин. Оон депутатка соңгудуп алды... Эмчи солуннар, сеткүүлдер ажылынга анализти кылып турар-дыр, ында кылган чамдык түң-

нелдерге, үнелелдерге удурланып турар бис. Солун ажылын шуут билбес кижжи бижээни илдең-дир. “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннар рынок харылзааларынче кирериниң чаңгыс-даа боттук базымын кылбайн, политиктиг кыжаныг, нүгүлдүң эрги, тапталы берген оруу-биле чоруп орап” деп дээрге депутат тайылбырлаан-дыр. Ол чүү дээни ол? Рынок, рынок харылзааларының, сайгарлыкчы чоруктуң дугайында баштайгы билиглерни бир дугаарында бистиң солуннарга бижип, чонга тайылбырлаан, нептеректен болдур ийин, ону солун ажилдакчылары багай эвес сайгарып билирин айтып каалы. Парлалга дугайында Федералдыг хоойлуга, редакцияларның уставтарынга дүүштүр ажилдап турар солуннарны аксым-на бар, депутат эргебайдалым улуг дээш ынчаар куду көрүп сөглээр эрге силерде чок.

“Солуннарны болгаш журналдарны хаар дээш кыжанып турар” деп меге медээлерни солуннарда бижип турарын автор айткан. Ында меге чүү боор, шын. Тыва дылга үнер бүгү солуннарның, сеткүүлдерниң 2005 чылда чарыгдаар уjurлуг 9,8 миллион рубльди казып каапкан. Ол дээрге солуннарны, сеткүүлдерни хаар дээни ол эвес чүве бе, акша чокта солуннарны, сеткүүлдерни чүнүң-биле үндүрүп алырыл, хүндүлүг депутат. Бо дээрге, сөстүң болгаш парлалганың хостуг чоруун боой тутканы, хамаатыларның, ылаңгыя соңгукчуларның боттук информацияны дилээр база ону алыр конституусчу эргезин казааны, тыва дылдың, тыва чечен чогаалдың, парлалганың херээн моон соңгаар бурунгаар хөгжүүрүңге айыылды тургузуп келгени ол-дур. Тыва дылга үнер солуннарның болгаш сеткүүлдерниң 2005 чылда чарыгдаар акшазын казыыр дугайында айтырыгны депутаттар чугаалажып тургаш, Тываның келир үезиниң, ооң моон соңгаар бурунгаар хөгжүлдезиниң дугайында бодаваан-дыр. Ону дүрген эде көөрүн амыдырал негеп келген.

Депутат Даваа республика солуннарының орулгаларының, чарыгдалдарының дугайында саннарны кирип тургаш, шын эвес медээлерни берген. “Шын” солунуң республиканың парлалга комитетинге 2004 чылда кириген отчедун езугаар алырга, 2004 чылда солунуң чарыгдалы 6380,0 муң рубль, редакцияның бодунуң орулгазы 2770 муң рубль болган. Бюджеттин карылгазының 43 хуузуң редакция бодунуң орулгазы-биле дуглаан.

Удавас бодунуң үнүп эгелээзиниң 80 чылын демдеглээр Тываның хоочун, хөй тиражтыг “Шын” солуну акша-көпеек чедишпейн-даа турар болза, доктаамал үнүп, номчукчулары-биле харылзаазын улам быжыглап, солунуң материалдарының утка-шынарын экижидер хемчеглерни ап турар.

Ниитилел-политиктиг килдис.

ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналының лауреаттары

Хунаштаар-оол Ооржак аттыг шаңналды хөөмей-сыгыттың 5 аңгы хевиринге кайгамчык күүселдези дээш хөөмейжи Конгар-оол Борисович ОНДАРГА тывыскан.

Степан Сарыг-оол аттыг шаңналды «Ынак-шылдың ширээзи» сонеттер чыындызы дээш Александр Александрович ДАРЖАЙГА тывыскан.

В.Көк-оол аттыг шаңналды «Кара-Дагның казыргызы», «Кым сен, Сүбүдей Маадыр», «Лир хаан» деп шиилерниң эң дээре режиссер ажылы дээш В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру Алексей Кара-оолович ООРЖАККА тывыскан.

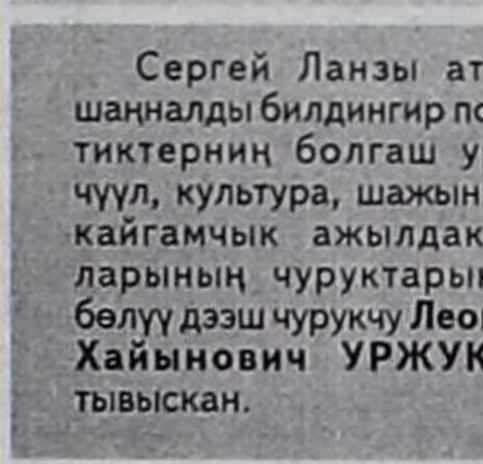
Алексей Чыргал-оол аттыг шаңналды композиторлар А.Б.Чыргал-оол болгаш Р.Д.Кенденбиль дугайында номнары дээш Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы Зинаида Константиновна КАЗАНЦЕВАГА тывыскан.

Леонид Чадамба аттыг шаңналды «Тайна цветущей ивы» деп урулгарга чогаалы дээш, чогаалчы Екатерина Түктүг-ооловна ТАНОВАГА тывыскан.

Тойбу-Хаа Хертек аттыг шаңналды чонардаштан кылган кайгамчык ховар ажилдары дээш Дондук Хертекович ДОИБУХААГА тывыскан.

Сергей Ланзы аттыг шаңналды билдингир политиктерниң болгаш уран чүүл, культура, шажынның кайгамчык ажилдакчыларының чуруктарының бөлү дээш чурукчу Леонид Хайынович УРЖУККА тывыскан.

Хүргүлек Конгар аттыг шаңналды бедик профессионал ыры күүселдези дээш В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Станислав Николаевич ИРИЛГЕ болгаш Луиза Сентябрьевна МОРТАЙ-ООЛГА тывыскан.

Москвага дыштангаш келгеннер

Орус дылды хандыр өөренири-биле Москваның 1964 дугаар школазының баазазында ажиттыңган тускай угланышкынның лагерге дыштангып чоран Тываның 10 үстүкү класстарының өөреникчилери чанып келген.

Лагерге Тываның өөреникчилеринден аңгыда, Киргизиядан болгаш Белоруссиядан урулгар дыштанган. 10 хонук иштинде урулгар найыралдажып, белектер солчуп, бот-боттарынга боттарының национал езу чаңылдарын сонуургат-

каннар. Спортчу маргылдааларга шупту найыралдыг кирип турганнар. Республиканың тос аңгы кожуундан чыылган урулгар бот-боттары эки билишпес турганда болза, баскетболга Тываның командазы шыраак болуп, удурланыкчыларын арыг ойнап алганнар. Аңгы-аңгы культурлук хемчеглер хөйү-биле болуп, урулгар хүнүн-не Москва хооранының төөгүлүг, онча чараш черлеринге экскурсиялап барып турганнар.

Тамара КУУЛАР.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Арат Республика 1944 чылдың октябрь 11-де СССР-ге каттышкан үезинде кожууннарга шагдаа килдистери турбаан. Кожууннарга шагдаа ажылдакчыларының ажылын Тываның Иштики херектер яамызындан дорт удуртуп турган.

1925 чылдан 1944 чылга чедир ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожуунга төлээлери болуп Пюрюна Кочаевич Куулар, Седип Балчырович Монгуш, Ойдул Куякович Соян, Очин Ховатович Ензак, Седен-оол Таваалнович Ховалыг дээш, өскелер-даа ажылдап чораан.

Чыргакы чурттуг Пюрюна Кочаевич Куулар хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалап, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарга хөй чылдарда ажылдаан. Адазының ажыл-херезин уламчылаан огу Виктор Кууларович Пюрюна иштики херектер органнарындан подполковник эргелиг пенсияже үнгөн. Ол Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазынга ийи удаа сонгудуп, чонунга бараан болуп ажылдап чоруур.

Хөй-ниитиниң малын оорлаар, кем-херек үүлдери чоруктарга удур ажылды күштелдиреринге арга-сүмезин берип чораан хоочун коммунистерниң бирээзи база-ла Чыргакы чурттуг (ам бистиң аравыста чок) Александр Кенденевич Өлзей-оолдун чугаазын бо-ла сактып кээр мен. Ол Чадаанага 1941-1950 чылдарда оперативтиг төлээ болуп, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның 22 сумуларынга оор болгаш өске-даа кем-херек үүлдиглериниң истелгезин аът мунуп алгаш, ай-айы-биле чортуп, херектерни ажыдып турган. Кады ажылдап чораан эштери Седен Монгуштуң, Семис-оол Хомушкунуң, Доржу Ооржактын ажылын ол үнелээр чораан.

1944 чылдың октябрь айда Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составында Тыва Автономнуг область эрге-байдалдыг каттыжып киргенде, Иштики херектер яамызы 1944 чылдың октябрь 26-да Улус Комиссариатының иштики херектер эргелели кылдыр эде тургузар дугайында дужаалды ССРЭ-ниң ИХЯ-зы үндүргөн. 1945 чылдың март 5-тиң шүндө Тываның 16 кожууннарынга шагдаа килдистери тургустунган.

Баштайгы милиция начальниги
Чөөн-Хемчик кожуунга тургустунган шагдаа килдизиниң начальнигинге 1945 чылдың март 5-те Василий Андреевич Кочетков беш ажылдакчылары А.К. Өлзей-оол, М.Д. Чирбит, М.Б.-Ч. Саган-оол, Ш.-Б. Салчак-биле ажылдап эгелээн.

ИХЯ-ның сайыдының оралакчызы полковник Василий Андреевич ынчангы

КЕЗЭЭДЕ КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛАЛЫНДА

уелерни бо-ла сактып чугаалай бээр турган. "1945 чылдың март 5-те Чөөн-Хемчик кожуунуң милиция начальнигинге чаа-ла 18 харлыг, кандыг-даа арга-дуржулга, юрист эртем безин чок кижини каш хун инструментке бергеш, мындыг харысалгалыг ажылга томуйлаанын ам кайгап бодал олурар мен. Ол үеде кожуунга тус черниң чурттакчыларындан аңгыда, орус чон чүгле хире кижичурттап турган. Чүгле "чаа", "эки", "билбес" дээр сөстөрдөн башка тыва дыл билер эвес. Үш чыл болгаш тыва дылга арыг чугаалаар апардым. Ол үеде аът мунуп алгаш, аалдар кезип, тыва улустун хүндүлээчел, биче сеткилдиг, дузааргак чоруун магадап көргөн мен. Тываларның эвээш-биче аш-чөмүн үлежип чип, арага-дарыже сунду чогуң көрүп келдим. Ынчан оор херектер — колдуу-ла мал оору турган. Оларны чоннун дузазы-биле ажыдып келдивиз, хоругдалга шийттирген 20-30 кижилерни 2 шагдаа Шагаан-Арыгга сүрүп чедирер турган. Эрткен үем бодал келгеш, кайгап ханмас мен. Ам Тыва чуртувус дыка-ла хөгжээн, ынчалза-даа кижилерниң мөзү-шынары арай-ла хирелиг-дир" — деп олургангы улгас мен.

Иштики херектер килдизи үениң агымы-биле өскерлип, чаа салбырлар тургустунуп, эртем-биллиг кадрлар-биле хандырылгып келген. Бир-ле дугаарында юрист эртем-биле чепселгенген ажылдакчы — Пенза чурттуг Яков Федорович Кензин. Ол килдизин тургустунган үезинден эгелеп ажылдап эгелээн. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Омскиниң милиция школасын тергиниң демдектер-биле дооскаш, Чадаанага оперативтиг төлээ болуп ажылдаан. Ол Барыын-Хемчик кожуунга, Ак-Довурак хоорайның ИХК-зинге ажылдап чораан. Үениң аайы-биле кожуунуң милиция начальнигинге С.К. Ойдул, С.К. Монгуш, Д.Д. Куулар, С.Ю. Байыр, И.Б. Маадыр-оол, А.Т. Арандол, Д.К. Куулар болгаш өскелер-даа ажылдап чораан.

Милиция ажылдакчылары — эки турачылар

Ада-чурттуң дайынының Тилелгезиниң 60 чыл оюнда бистиң килдистен ол дайынга эки тура-биле киришкен, дайын соонда кем-херек үүлдигчилеринге удур демисежил келген хоочуннарынысты сактып көрөй.

Хөндөргей сумузуңа төрүттүнгөн Чэенек огул Комбуй Ооржак Тываның аъттыг шеринге анаа дайынчыдан взвод командириге чедир депшип, 1943-1944 чылдарда дайынга тыва эки турачы кавалерисчи эскадроннуң оралакчызы эрге-дужаалдыг киришкен. Ол "Ада-чурттуң дайынының 2-ги чергези", "Тыва Арат Республиканың

куш-ажыл ордени" болгаш өске-даа медалдар-биле шаңнаткан. Дайын соонда Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг суму чагырыкчызынга ажылдап тургаш, Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожууннарның иштики херектер органнарынга участок төлээзинден килдиз начальнигинге чедир депшип ажылдап чораан. Ооң оолдары шагдаа шумунда ажылдаан.

База бир эки турачы — Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлык чурттуг Салчак Юнгарович Байыр. Милиция начальнигинге ажылдап турган. Чөөн-Хемчиктин улуг назылыг кижилери ону кончуг эки билер. Ол Украинаның Ровно, Дубно, Сурмичи хоорайларын хостагып, 1-ги Украин фронтунуң 8-ки гвардейжи дивизияның 41-ги гвардейжи шериг полугунуң старшиназы турган. Ооң эрес-маадырлыг чоруун хөй-хөй медалдары херечилеп турар. 1944 чылдан эгелээш, амыдыралдың сөөлгү хуннеринге чедир иштики херектер органнарынга ажылдап чораан. Салчак Юнгаровичниң оолдары база адазының изин истеп, иштики херектер органнарынга ажылдааннар.

Хоочуннар аразындан Борис Дажыевич Бюрбю онзагай черни ээлеп турар. Ол 1948 чылдан 1972 чылга чедир чаңгыс килдизке оперативтиг төлээден салбыр даргазынга чедир ажылдаан. Шагдаа ажылдакчыларындан ССРЭ-ниң дээди шаңгалы — Ленин база "Кызыл сылдыс" орденнериниң база хөй-хөй медалдарының эдилекчизи чораан.

Хөй-ниити ажылы, аныяк салгал

Милиция ажылы дүн-хүн-даа дивес, харын-даа байырлар хуннеринде безин чымыштыг деп чүвени билер бис. Чүгле милиция ажылы-биле кызыгаарлаттынмай, кожуунуң хөй-ниити ажылыга киржип, культура, спортту сайзырадырынга үлүг-хуузуң киригеннерниң дугайында каш сөс. Ындыгларның бирээзинге кожуунуң милициязынга начальниктеп чораан курлавырда полковник Даржаа Дугаржапович Куулар хамааржыр. Ол өскелерге үлгер-чижек болуп, хол бөмбүрүн, тыва херешти чон, аныяктар ортузунга нептередиринге улуг ажылды кылган. Ол кожуун, республика чергелиг маргылдааларга киржип, шаңалдыг черлерни ээлеп, милиция ажылдакчылары, оларның өг-бүлезин спорт, культура ажылдарынча хаара тудуп чораан. Д.Д. Куулар амгы үеде өг-бүлези-биле арат ажылы кылып база шээр малды өстүрүп, аныянда ышкак эрес-шоваазы хевээр чонунга бараан болуп чоруур.

Спорт, культура ажылы милиция ажылдакчыларынга чоок чораан. Бо айтырылдарже милиция начальниктери чораан Ө.Д.

Донгак, Д.К. Куулар, оралакчылар Д. Донгак, А. Ондар, С. Тюлюш, М. Ооржак болгаш, өскелер-даа доктаамал кичээнгейни салып турган.

Милиция ажылынга ажылдап бергенде бистиң начальниги Сергей Саин-Белекович Монгуш спорт, уран чүүлү милиция ажылынга деңгей көөр турган. Хол бөмбүүнге, дзю-дога, самбо, тыва хуреше шаңалдыг черлерни ап чораан даргавыс Тыва Республиканың ИХЯ-ның сайыды, генерал-майор эрге-дужаалдыг тургаш, Европаның полиция ажылдакчыларының хоочуннар аразынга болган самбо хуреше чемпион болган. Ол ажылдап турда, хол бөмбүүнге-даа, уран чүүлге-даа шаңалдыг черлерни ээлеп, кожуунуң суурларынга үнүшкүннүг концерттерни көргүзүп, спортчу маргылдааларны эрттирип турдуvus. Мындыг үнүшкүннер шагдаа ажылдакчыларынга улуг деткимчени бээр чүве.

Аныяк шагдаа ажылдакчыларын бут кырынга тургузуп, боттарының билиг-мергежилин, байлак арга-дуржулгазын харам чокка үлежип чораан подполковниктер Э.С. Сарыбайын, Э.С. Шыраптың бистиң аравыста бөгүндө чогу хомуданчыг. Оларның ажыл-херезин ажы-төлдү, өскелер уламчылап турар. Оларны кижизидип, өөреткен ажылдакчылары Р.Ч. Сат, С.-М.Ш. Куулар, Б.Д. Ондар, О.М. Ооржак, В.О. Куулар олар академиктиг эртем-билигин чедип алгаш, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарга, Ак-Довурак хоорайга милиция начальниктеп ажылдап чордулар.

Херээжен милиция ажылдакчыларындан подполковниктер А.А. Опар-оол, Тыва Республиканың юстициязының амдарлыг ажылдакчызы Т.Д. Норбу, М.Т. Достай-оол олар эр улустан дудак чок ажылдап, чоннун хүндүткелин чаалап алганнар.

Үе-шаг өскерлир. Ажылга өскерилгелер база болур. 1945 чылда милиция ажылыга чаңгыс-даа ортумак тускай эртемниг ажылдакчы чок турган. Бөгүндө хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалында академия, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлери доосканнар ажылдап турар.

Мээң бо каш сөстүг сактышынымда Чөөн-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизинге ажылдап чораан чамдык хоочуннарның ады кирбей барган. Анаа хомудавазын олардан биледим.

Тыва милицияның 80 чыл ою-биле ооң ажылдакчыларынга, хоочуннарынга байырны чедирип, өөрүшкүнү, кадыкшылды күзедим.

Василий ПИРЛЕЙ.

Июль 3 - Соңгулдалар хуну

Ам база бир дүвүрээзинниг соңгулда кампаниязы чоруп турар. 2005 чылдың июль 3-те хоорайларга, сумуларга, чурттакчылыг черлерге эрге-чагырга органнарының ортаакы болгаш адаккы чадаларынга тус чер хуралдарының депутаттарын болгаш баштыңын соңгукчулар чажыт бадылаашкын-биле ийи чыл хуусаалыг кылдыр соңгуур. Бистиң улуг күрүневис Россияда болгаш ооң иштинде Тыва Республикада улусчу демократияны хөгжүдерин Конституцияда быжыглап каан, ынчангаш политиктиг болгаш административтиг реформалар херек кырында боттанып эгелээн.

Үе дүргени-биле бурунгаарлап орап, улусчу эрге-чагырганың адаандан эгелээш, үстүнге чедир удуртулга системазын чаартырын, эде тургузары амыдырал негеп келген. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин чурттуң бирги удуртукчузуңа ажылдап келгеш, бүгү эрге-чагырга органнарынга системазы эде тургузуп өскертир, чаартыр дугайында кончуг чугула саналды идип үндүргөн, ону бүгү чон деткип турар. Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Россияның Күрүне Чөвүлелиниң кежигүнү Ш.Д. Ооржак ам болур соңгулдаларга хамаарыштыр тодаргай тайылбырны чонга чаңгыс эвес уда берип келди, ол дугайында Айыткалында база улам делгеренгейи-биле киригенин чон номчаан боор. Амгы соңгулдаларны 2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алган 131 дугаар Федералдыг хоойлуга үндезилээш, катап тургустунган муниципалдыг тургузулгарга тус чер депутаттарың, чурттакчылыг черлерниң баштыңнарын соңгуур. Ол езугаар «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулгарының эрге-байдалының болгаш кызыгаарының дугайында хоойлуну Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттары үч-

лээп алган болгаш чүүлдүг деп көргөн. 2004 чылдың декабрь 29-та Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ук хоойлууга ат салган. Хоойлуу ам ажылдап турары бо. Ынчангаш бүгү кожууннар, хоорайлар, сумулар болгаш чурттакчылыг чер бүрүзүнүң кызыгаары тодараттынган болгаш оларга эрге-байдалды тывыскан.

Муниципалдыг тургузуу деп чогуң чүл ол?

Тывага хамаарыштыр алырга, Кызыл хоорай Ак-Довурак хоорайларга хоорай округунуң эрге-байдалын тывысканы, республиканың 17 кожууннарны муниципалдыг районнар дээни, оон ынай дараазында муниципалдыг тургузулгарга суму чергениң эрге-байдалын тывысканы-дыр. Чаңгыс чижектен кирип көрөй: административтиг төвү Чыраа-Бажы суур болуп турар Чыраа-Бажы сумузу дээн чижектиг аан.

Бирги чыыштын төлээлекчилер органнарының депутаттарының болгаш чаа тургустунган муниципалдыг тургузулгар даргаларының санын болгаш бүрүн эргелерин доктаадып тургузарының дугайында Тыва Республиканың хоойлуунга Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак 2005 чылдың апрель

6-да ат салган. Ол Хоойлу езугаар республиканың 122 тус чер, 17 муниципалдыг районнар болгаш 2 хоорай округтарын тургустунган. Тыва Республиканың Дээди суду соңгулдаларны 2005 чылдың июль 3-те эрттирер кылдыр шийттирилээн. Ынчангаш республикага нитизи-биле 1300 хире кижичуртуттар.

Ооң иштинден бистиң Чөөн-Хемчик муниципалдыг районда 105 соңгулда округтарын тургустунган. Тус-тузуңа ап көөрге мындыг: Чадаана хоорайда - 15, Чыраа-Бажында - 11, Чыргакыда - 7, Хорум-Дагда - 7, Шемиде - 11, Хөндөргейде - 7, Хайыраканда - 11, Теве-Хаяда - 11, Баян-Талада - 7, Иймеде - 7, Бажың-Алаакта - 11 округтар бар. Элдиг-Хем суурга депутат соңгувас, а чүгле суурнуң даргазын соңгуур. Бистиң кожуунда тургустунган төлээлекчилер хуралдарының депутаттарының 105 соңгулда округтарында нитизи-биле 184 кандидаттар, 12 хоорай болгаш суму баштыңнарының кандидаттары кылдыр 51 кижичуртуткеткен.

Чамдык кижилер депутатта база чагырга даргазында, ийи черде бүрүткөдүп алгаш, «чаңгыс ок-биле ийи кодан адарын» кордап турарлар. Соңгулда дээрже соңгулда-ла болгай, соңгулдага соңгукчу кижичуртуттын шийлиген өске кым-бир кижиниң албадаашкыны-биле эвес, боду кылып, кымны депутатка, кымны хоорай азы суму баштыңыңа соңгуп алза экил деп ылап хандыр угаап, бодал сайгарып тургаш, бадылаар ужурулуг. Анаа-бир ужур эдериң, душ-

кан-на кижини соңгуур болза, шуут-ла частынганы ол. Демги ол соңгудуп алган, чүнүң-даа ужубажын билбес кижичуртут чадап турда, чүнүң-даа хөлү эртип каар, ооң-биле соңгуктуң кыска хуусаа төнер, ол-ла.

Чер-чурту, арат-чону дээш сагыш аарып чоруур, телептиг болгаш чон-биле ажылдап билер, дуржулгалыг кижилерни шилип соңгууру соңгукчуларның арыг-сеткилинде, арын-нүүрүндө. Бодунуң харыялап турары шалыңыг, ындыг-ла кончуг хөй эвес кижилер ажылдап турар коллективинде ажылды сегидип чадап турар кижилерни эрге-чагырга органнарынга соңгуп-даа алырга, олар хөй чурттакчылыг бүдүн улуг сумунуң ажылын ууп шыдаар бе? Мен арай чөгөнгөр мен. Харысалга оларның ажылдап турары демги ол коллективинде ышкак эвес, дыка аар болдур ийин. Келир 2006 чылдан эгелеп бюджет, сан-хөөнүң айтырыы дыка нарын байдалга келир деп чүвени чурттуң Президентизи В.В. Путин, республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак каш катап сагындырып чугаалаан-на болгай. В.В. Путиниң болгаш Ш.Д. Ооржактын Айыткалында яды-түрөңги чорукту ажып эртер, көдээниң чонунуң амыдырал байдалын экижидер, чонну ажыл-биле хандыраары дээш, соңгаарладып болбас улуг сорулгалар салдынган. Ону кымнар күөседир дээрже — депутаттар, хоорай, кожуун, суму чагыргаларының баштыңнары күөседир ужурулуг.

Ам соңгуттурар төлээлекчи

ШЫН ШИЛИП, СОҢГУП АЛЫЫЛЫҢАР

болгаш күөсекчи органнарын эрге-дужаалдыг кижилери чуртта, республикада нити байдалды билген турары чугула. Бо соңгулдада соңгуктуң депутаттар тус черниң Уставтарын ажылдап кылып болгаш бадылаар, 2006 чылдың бюджет, сан-хөөзүнүн төлөвилелин белеткээр болгаш өске-даа айтырылдарын, ол ышкак кадрлар айтырылдарын шийттирилээр.

Шын шилиге — чоннуң шилигези ол-дур. Мооң мурнунда чылдарда эрткилээн соңгулдалар үезинде болгулаан частырылгарны ам катаптап болбас. Кандыг ийик чээ, алышкылар, угбашкылар, төрөл-дөргүл-даа улус ол кижини, бо кижини соңгуу дээш сегиржиң ап, аас-дыл, алгышкырыш кылып, оон туржук чамдык улус эзирип алгаш, соңгулда хүнүндө агитасуртаалды-даа кылып турганы чажыт эвес-ле болгай.

Соңгулда ажык-чарлыг, демократчы байдалга эртер ужурулуг. Соңгулдаларга киржилге дээрже соңгукчу бүрүзүнүң нитилелге харысалгазының илерээшкени-дир. Кым-даа кижичуртуттунуң тура-соруун чагырып, хынаар, ону ыйыдар, албадаар эргези чок.

Ынчангаш ам каш хонгаш, июль 3-те болур соңгулдаларга идепкейлиг киржиң, шын шилигени кылгаш, төлөптиг кандидат дээш бадылаарыңарны күзедим, хүндүлүг соңгукчулар!

Оолак КАРА-САЛ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Кеш-венерология, туберкулез, наркология, онкология болгаш психиатрия диспансерлеринге тускайлаттынган эмчи дузазын чедирериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында
Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың май 18-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

«Кеш-венерология, туберкулез, наркология, онкология болгаш психиатрия диспансерлеринге тускайлаттынган эмчи дузазын чедирериниң дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-та үнген № 1162 УХ-1 («Тувинская правда», 2004, декабрь 31) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 5 чүүлдүн үш кезээнде «хоойлу езугаар төлээлери» деп сөстөрүн мурнунга «кажан федералдыг хоойлужудулга дүүштүр ындыг дуза хоойлу езугаар төлээлери» деп сөстөрү чөпшээрели чокка чедиртинген таварылгалардан аңгыда» деп сөстөрү немей кирир;

2) 7 чүүлдүн бир дугаар кезээнге дараазында уткалыг абзацы немээр:

«Наркоманиядан аараан кижилерниң эмнээшкиниң чүгле кадык камгалал системазын күрүнениң болгаш муниципалдыг албан черлеринде чорудуп турар.

Федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган чурум езугаар ажил-чорудулганың айыттынган хевиринге чөпшээрел алган кадык камгалал системазының хууда албан черлеринге чүгле наркоманияның диагностиказын, хыналда, консультация

«Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирирениң дугайында
Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың май 18-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

«Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» 1995 чылдың апрель 1-ден №253 Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1995 чылдың май 18; 2001 чылдың май 8; 2004 чылдың апрель 13) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) кирирде кезээниң дөрткү абзазында «Хоойлу-биле» деп сөстү «Федералдыг хоойлу-биле» деп сөстөр-биле солуур;

2) 2 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«2 чүүл. «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлужудулгазы.

«Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлужудулгазы Россия Федерациязының Конституциязының, федералдыг хоойлужудулгаларның, Тыва Республиканың Конституциязының чогуур дүрүмнеринге үндезилеттинер болгаш бо Хоойлудан болгаш аңаа дүүштүр хүлээп ал турар Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларындан тургустунар»;

3) 6 чүүлдүн 2 пунктузунда «Тыва Республика болгаш Россия Федерациязы» деп сөстөрү «Россия Федерациязы болгаш Тыва Республика» деп сөстөр-биле солуур;

4) 7 чүүлдүн 2 пунктузунда («дүрүм-биле») деп сөстү ап кааптар;

5) 8 чүүлде «хуузуңда азы Тыва Республикада турарының эрге-байдалыңга дүүштүр бүрүткел эргектен шажын организацияларының составыңа кирер» деп сөстөрү ап кааптар;

6) 9 чүүлде:

а) 1 пунктуда: бирги абзацта «болур» сөстүн соонга «эки тура» деп сөстү немээр, «бүрүткеттирген турган» деп сөстү «бүрүткеттиргеннер» деп сөс-биле солуур;

дөрткү абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

«шажын өөредилгези болгаш кижизидилгези, суртаал эрттирери азы шажын-чүдүлгө өөредилгезин тарадырының өске-даа аргалары»;

б) 2 пунктуда («дүрүмү-биле») деп сөстү ап кааптар;

в) 4 пунктуң тоску абзазын ап кааптар;

г) 6 пунктуда «Күрүне албан-хаакчылары болгаш» деп сөстөрү «күрүне эрге-чагырга органның, өске-даа күрүне органның болгаш тус чер бот-башкарылганың органның албан-

болгаш эмчи-социал келдердилгезин чорударын чөпшээрээр;

3) 10 чүүлдүн дөрт дугаар кезээнде дараазында эдилге-биле бижири:

«4. Адын салбаан диагностика болгаш эр-херзэжен чоруктан дамчыттынар өске-даа аарыгларның эмнээшкини төлевирлиг үндезинге боттандырар»;

4) 12 чүүлдүн ийи дугаар кезээнде дараазында эдилге-биле бижири:

«2. Долгандыр турар хүрээлелге айылдыг деп көрдүнүп турар аарыгдан аараан, аар психиктиг аарыгдан качыгдап чоруур кижилерге, азы хей-ниитиге айылдыг ажил-херектер кылган кижилерге хамаарыштыр диспансерлиг хайгааралды федералдыг хоойлужудулга-биле доктааттынган үндезинге болгаш чурум езугаар боттандырар».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1301 УХ-1

2005 чылдың июнь 22.

дужаалдыг кижилери, а ол ышкаш» деп сөстөр-биле солуур»;

7) 10 чүүлдүн 1 пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Ол девискээрге он беш чылдан эвээш эвес үе дургузунда турган деп тус чер бот-башкарылганың органнының тывысканы бадыткалды, азы ол-ла шажын-чүдүлгениң төпчүткен шажын организациязының тургузуунче кирип турарының дугайында айыттынган организацияның бергени бадыткалды, шажын бөлүүнге каттышкан Россия Федерациязының ондан эвээш эвес хамаатызы тус черниң шажын организациязының тургузукчулары бооп болур»;

8) 11 чүүлде:

адында («дүрүмнер») деп сөстү ап кааптар;

1 пунктуда («дүрүм») (моон ыңай - устав)» деп сөстөрү ап кааптар, «хоойлужудулгалар» деп сөстүн мурнунга «Россия Федерациязының» деп сөстөрү немээр;

2 пунктуң сески абзазында («дүрүм») деп сөстү ап кааптар;

9) 12 чүүлде:

а) 1 пунктуда «федералдыг хоойлужудулга-биле» деп сөстү «Юридиктиг черлерниң болгаш хуу сайгарлыкчыларның күрүне бүрүткелиниң дугайында» Федералдыг хоойлу-биле» деп сөстөр-биле солуур;

б) 2 пунктуда:

бирги абзацта «юстицияның девискээр органы» деп сөстү «күрүне бүрүткелиниң федералдыг органының девискээр органы» деп сөстөр-биле солуур;

алдыгы абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

«шажын бөлүү ол девискээрге он беш чылдан эвээш эвес үе дургузунда турар деп тус чер бот-башкарылганың органнының тывысканы бадыткалды, азы ол-ла шажын-чүдүлгениң төпчүткен шажын организациязының тургузуунче кирип турарының дугайында ооң удуртукчу төвүнүң тывысканы бадыткал документ»;

сески абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

«шажын организациязы-биле харылзааны боттандырар, тургустунуп турар шажын организациязының доктаамал ажилдап турар удуртукчу органының адресиниң (турар чериниң) дугайында медээлер»;

дараазында уткалыг абзац-биле немээр: «күрүнениң каайлы үндүрүүн төлээниң дугайында документ»;

в) 4 пунктуң үшкү домаан дараазында эдилге-биле бижири:

«Төпчүткен шажын организациязын тургузуп тургаш, тургузукчу (тургузукчулар) ооң тургузуунче кирип турар үштен эвээш эвес тус чер шажын организацияларының уставтарын база айыттынган черже кирип турар өске-даа шажын организацияларының дугайында медээлерни бээр»;

г) 5 пунктуң ийги домаанда «3 пунктуда көрдүнгөн таварылгаларда» деп сөстөрү «өске таварылгаларда» деп сөстөр-биле солуур; «дужааган документиленер немей өөренири-биле» деп сөстөрү «Россия Федерациязының Чазаның тургусканы чурум езугаар күрүнениң шажын экспертиазын эрттирери-биле» деп сөстөр-биле солуур;

д) 6 пунктуда «юстицияның девискээр органының тургузуп турары шажын организацияларының күрүне даңзызы» деп сөстөрү «юридиктиг черлерниң чаңгыс аай күрүне даңзызынче» деп сөстөр-биле солуур;

е) 7 пунктуда «юстицияның девискээр органы» деп сөстөрү «күрүне бүрүткелиниң федералдыг органының девискээр органы» деп сөстөр-биле солуур;

ж) 8 пунктуда «юстицияның девискээр органы» деп сөстөрү «күрүне бүрүткелиниң федералдыг органының девискээр органы» деп сөстөр-биле солуур;

10) 13 чүүлде:

а) 1 пунктуда: ийги абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

«бир эвес шажын организациязының сорулгалары болгаш ажил-чорудулгазы Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга удурланышкак болза – хоойлуларның тодаргай чүүлдеринче айтыг-биле»;

дөрткү абзацта «хоойлужудулгалары» деп сөстүн мурнунга «Россия Федерациязының» деп сөстөрү немээр;

б) 3 пункту дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Шажын организациязын тургускан ажы чок дээн хөөн-биле ойталаашкын кылырын чөпшээререс. Шажын организациязының күрүне бүрүткелинге ойталаашкын дугайында шийтир, а ол ышкаш шак ындыг бүрүткелден ойталаашкын суд чуруму-биле хомудаттынган бооп болур»;

11) 15 чүүлдү дараазында эдилге-биле

«Тыва Республикада бойдустан эмнээр курлавырларының болгаш кадыкшыл эмнээр черлериниң (аржааннарның) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 чүүлүнге өскерилге кирирениң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2005 чылдың май 18-те хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2005 чылдың июнь 7-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл

«Тыва Республикада бойдустан эмнээр курлавырларының болгаш кадыкшыл эмнээр черлериниң (аржааннарның) дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-тан № 1138 УХ-1 («Тувинская правда», 2004, декабрь 31) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 1 чүүлүң дөрткү абзазынга дараазында уткалыг өскерилгени кирир:

«аржаан – кадыкшыл эмнээр суг бажы-

бижири:

«15 чүүл. Шажын каттыжышкынының ажил-чорудулгазын түр соксадыры, шажын организациязын хаары болгаш шажын каттыжышкынының ажил-чорудулгазынга хоругдаашкын».

Шажын каттыжышкынының ажил-чорудулгазының түр соксадышкыны, шажын организациязының хаашкыны болгаш шажын каттыжышкынының ажил-чорудулгазынга хоругдаашкынны федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар»;

12) 19 чүүлдүн 2 пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«2. Шажынның профессионал өөредилге черлери шажын организациялары кылдыр бүрүткедир болгаш тургустунган чурум езугаар өөредилге ажил-чорудулгазын боттандырар күрүне чөпшээрелин алыр»;

13) 20 чүүлдүн 2 пунктузунда «Тыва Республика болгаш» деп сөстөрү ап кааптар;

14) 24 чүүлдүн 3 пунктузунда «хоойлужудулга» деп сөстүн мурнунга «Россия Федерациязының» деп сөстөрү немээр;

15) 28 чүүлдүн 2 пунктузун дараазында редакция-биле бижири:

«2. Шажын организациязының күрүне бүрүткелиниң дугайында шийтир хүлээп алган орган ооң уставының ажил-чорудулгазында сорулгаларыңа болгаш чурумуңа хамаарыштыр сагылда хыналданы боттандырар»;

16) 29 чүүлде:

1 пунктуда «Юстиция яамызы» деп сөстөрү «күрүне бүрүткелиниң федералдыг органының девискээр органы» деп сөстөр-биле солуур;

2 пунктуда «Дээди Хуралдың» деп сөстөрү «Улуг Хуралдың палаталарының» деп сөстөр-биле солуур;

17) 30 чүүлде «Тыва Республика болгаш» деп сөстөрү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде, күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1305 УХ-1

2005 чылдың июнь 22.

ның үнген чери».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1308 УХ-1

2005 чылдың июнь 22.

ДЫЦНАДЫГЛАР

Тожу кожуунуң Ий сумузу муниципалдыг тургузунуң түр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелери хуусаа бетинде дүшкени-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарыңа, тус чер бот-башкарылганының төлээлекчи органныңа депутат мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүргөн политиктиг партияларга, соңгулда блоктарыңа, хей-ниити каттыжышкыннарыңа соңгукчуларның ажилдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Ий суму муниципалдыг тургузунуң (бадылаар эргелиг 4 кежигүн), Тожунуң Тоора-Хем сумузуңуң (бадылаар эргелиг 1 кежигүн) түр соңгулда комиссиязының составының кезинин немей тургузар дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Айткан муниципалдыг тургузулгар-

ның түр соңгулда комиссияларының составының талазы-биле саналдарны 2005 чылдың июль 1-ге чедир дараазында адресче кирир: **667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 1-10-09.**

2005 чылдың июнь 11-де «Шын» солунга парлааттынган 2005 чылдың июль 3-те болур соңгулдааларга төлээлекчи органның депутаттарының, кедеэ чурттакчылыг черлерниң баштыңнарының бүрүткеткен кандидаттарының даңзызыңа Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы сумузуңуң Шык-Бажы №11 соңгулда округуңуң талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадының кандидатыңа бүрүткеткен Түлүш Анатолий Начын-оолович кирбей барган, ону кирирениң ТР-ниң Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

ТР-ниң Соңгулда комиссиязы.

1930 чылдың июнь 2-де Тыва Арат Республиканың Чазааның шиитпирин езугаар латинчиртен чаа түрк алфавитке үндөзилеттинген тыва бижикти күрүнө бижик кылдыр бадыйлаан. Ооң алфавиди 28 үжүктүг турган. Тыва бижик тывалган соонда, аңаа чонну өөредир, ону черчерге непередир талазы-биле ажил дораан-на эгелээн.

Тыва чонну бижикке өөредиринге хереглээр тускай үжүглел дарый негеттинип келген. Баштайгы үжүглелди тургузарынга Москваның Чөөн чүктүк ажилчы чоннарының коммунисттик университетиниң башкылары В.Москалев биле А.Алавердов улуг рольду ойнааннар. Латинчиртен тыва бижиктиң баштайгы үжүглели "Тываның чаа үжүү" деп ат-биле 1930 чылдың күзүндө А.Пальмба, П.Сат, А.Соколов, А.Сухотин оларныкы киржилгези-биле Москвага ССРЭ-ниң улустарының төп ном үндүрер черинге парлаттыган. Үжүглелдин бир онзагай чүүлү — ооң ийги арнында башкыларга кыска методиктиг айтылышкыны бергени. Ук үжүглел 1931 чылда база катап эдилгелиг үнген. Ынчан аңаа күрүнө бижиктинде хүлээп алдынганын езугаар орус дылдан үлгерлээ сөстөргө хереглээр *ф, в* деп үжүктөрни демдеглээр үжүктөрни немей кириген. Ынчангаш ооң алфавиди 30 үжүктүг апарган.

1931 чылда К.А.Алавердовтун удуртулгазы-биле Тывага турган башкылар С.Охотников, К.Педреев, С.Спирин, Л.Анаев оларныкы бижээни "Пионер" деп үжүглели Москвага үнген. Төөгүден алгаш көөрге, тыва чонну бижикке өөредиринге В.Москалев биле А.Алавердовтун бижээни баштайгы үжүглелдери улуг рольду ойнаан бооп турар. К.А.Алавердовтун удуртулгазы-биле "Өөренили" деп үжүглелди 1933 чылда С.С.Лопсан, С.С.Бак-Көк (Бакук), А.С.Спирин, М.И.Накосин олар эге школаның 1,2 класстарының номчулга ному кылдыр белеткээнер. 1936 чылда Чымба, Допуй-оол оларныкы "Өөренили" деп үжүглели парлаттыган. 30 чылдарда үнген үжүглелдерниң методиктиг аппараттын база сөзүглелдерниң утка-шынарын сонуурган, сайгарып көөрге, 1934 чылда үнген "Чаа орук" деп аттыг ном эки шынарлыг. Ооң автору Седип-оол Токпак-оолович Танов, редактору С.К.Тока бооп турар. Ук ном элээн хөй катап эде парлаттыган.

"Бижикке өөренип алган бир кижини бижикке өөрети" — деп ТАРН ТК-ның кыйгызы бүгү Тывага калбарган турган. Тыва бижикке чонну өөредир бөлүмнөр, бөлүктөр чер болганынга күштүү-биле калбарган. Үжүглелдери баштай, 1930-1935 чылдарга чедир, үжүктөр кожуглаар метод-биле чонну бижикке өөредир турган. 1935 чылдан эгелеп, үстүндө адааныыс метод бичиле өскерилген: бир кичээлге дөрт-беш чаа үжүктөрни доктааттыргаш, оон оларны сөстөр кылдыр кожуглап номчудар, бижидер болу берген. Мындыг метод-биле уругларны бижикке дөртөн чылдарга чедир өөредип келген. Бо дугайын эртеден, методист башкы Х.С.Алдын-оол бодунуң эртем-методиктиг ажилында (авторферат, М., 1965) тодаргай-биле бижээни.

Үжен чылдарда Тывага үш янзы школа турган: школа-интернаттар, чайлаг школалары база кирип өөренир школалар. Ук школаларга өөреникчилер чүгле дөрт чыл (эге чаа школазы) өөренир турган. Школа-интернаттар сумуларга база кожуннарга турган болгаш сумуларга колдуунда ийи, кожуннарга дөрт чыл хуусаалыг (1-ден 4 чедир класстарга) эге чаа школалары турган. Кирип өөренир школалар алдын уургайларынга болгаш күрэкономнарга турган. Чайлаг школалары 1934 чылдан 1939 чылга чедир чайгы үеде майгыннарга июнь 1-ден август 15-ке чедир уругларны бижикке, сан, бойдус, география, күш-культурага өөредир турган. Ниитизи-биле түңнээрге, тыва дыл-

дың башкылаашкынының баштайгы чылдарында бергедээш-киннер хөй болган: өөредилге номнары, программалар чок, саазын, карандаш, демир-үжүк чедишпес, башкылаашкынының методтары, аргалары билдинмес, ук эртемни тускай эртем, мергежил чок башкылар эрттирип турган.

ТЫВА ДЫЛДЫҢ БАШКЫЛААШКЫНЫНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Совет Эвилелиниң составына Тываның 1944 чылдың октябрда киргениниң соонда, улус өөредилгезинге хере базымнар болгулаан. 1945 чылда Эртем комитетиниң орнунга Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-институту (ТДЛТЭШИ) тургустунган. Аңаа тыва школаларныкы 1-7 класстарныкы тыва дыл болгаш орус дыл, тыва литература болгаш орус литература номнарын чогадыр база ол-ла класстарга өөренир өске бүгү эртем-нерниң өөредилге номнарын тыва дылче очулдуруп болгаш парлап үндүрер деп сорулга салдынган. Ону А.А. Пальмбахтың болгаш Л.Б.Чадамбаның удурткан бөлүк ажилдакчылары 50 чылдарныкы эгезинге чедир күүсеткен.

1946 чылда Л.Б.Чадамбаның тургусканы тыва дылдың "Үжүглели" парлаттыган. Ол ном 1962 чылга чедир он катап үнгүлээн. Ону 1963 чылда Х.С.Алдын-оолдун бижээни үжүглел солаан. Ооң 1965 чылдагы болгаш дараазында үндүрүлгелеринге автор уругларны тыва бижикке өөредириниң талазы-биле кылган эртем-шинчиле ажилына, кандидат диссертациязының түңнелдеринге даян-гаш, чогуур эдиглерни кирип келген.

Тыва дылды школаларга башкылап келгениниң төөгүзүн өөренип көөрге, барык 1946 чылда эге школа (1-4 класс) тыва дылдың өөредилге номнары-биле долу хандырылган бооп турар. Ук номнарын (1-4 класстарга) автору Л.Б.Чадамба. Ынчангаш эге школаларга тыва дылды өөредиринге база улус өөредилгезиниң баштайгы хере базымнарынга Л.Б.Чадамбаның кирип үлүг-хуузу улуг.

М.Д.Биче-оол биле Ф.Г.Исхаковтун 5-6 класстарга хереглээр "Тыва дылдың грамматиказы. I кезээ. Фонетика болгаш морфология" деп ному 1949 чылда Москвага парлаттыган.

М.Д.Биче-оол, А.А.Пальмба, Л.Б.Чадамба оларныкы (С.А.Сарыг-оолдун, А.Ч.Кызыл-оолдун, А.М.Белек-Баирниң киржилгези-биле) бижээни 6-7 класстарга хереглээр "Тыва дылдың грамматиказы. II кезээ. Синтаксис" деп ному 1950 чылда чырыкче үнген. Ол номнарынкы кайызы-даа дөрт-дөрт катап үнгүлээн.

Тыва дыл башкылаашкынының төөгүзүн өөредилге программаларының, номнарының парлат-

тынып, үндүрүлгө санында шынары экижип, башкыларныкы чогадыкчы мергежили бедип турганы-биле холбаар апаар. Өөредилге номнарының эдилгелиг катап үндүрүлгелери школаларныкы тургузуунуң база сорулгаларының аайы-биле чаартынып келгилээн.

Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформагы (1984 ч.) эгелээн соонда, школага төрөөн дыл башкылаашкынын өөредилге-методиктиг комплекс-биле хандыраарының айтыры чиди-биле тургустунуп келген. Ук сорулгага дүүштүр программалар болгаш өөредилге номнары чаартыган.

Мурнунда үнгүлээн өөредилге номнарына мергежилгелер кылдыр колдуунда аңгы-аңгы домактар бергилээн, сөзүглелдерниң тематиказы чаңгыс аай турган болза, амгы ажылаттынып турар өөредилге номнарына мерге-

лаарының талазы-биле эртем-методиктиг ажилдарны идепкей-лиг чоруткан. Дээди өөредилге черинге тыва дылды башкылаашкынын методиказын бир дугаар чедимчелиг ажилдап кылган. Ол чүгле дуржулгалыг башкы, методист-эртемден эвес, школаларга тыва литература номунуң автору. Улус өөредилгезиниң шугумунга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилдааны дээш, К.Х.Оргу 1995 чылда "Шылгараңгай күш-ажыл" деп медаль-биле шаңнаткан.

К.Х.Оргу "Тыва дылды ортумак школага башкылаашкынын методиказы" деп номунда ортумак школага төрөөн дылды өөредириниң ниити айтырыларын допчузу-биле тайылбырлап, грамматиканы өөредириниң методтарын, аргаларын системажыдып көргүскен.

60 чылдарныкы төңчүзүндө, 70 чылдарныкы эгезинде тыва дыл

ның удуртулгазы-биле "Тыва школаның 5-ки класзына ат орнун башкылаашкынын методиказы" деп темага диссертация камгалаттыган. Бо эртем ажылы үстүкү класстар методиказының эртем чадазынга чедир сайзырай бергенин херчилеп турар бирги ажил бооп турар.

Тыва дыл башкылаашкынының методиказының сайзыралына эң көскү өскерилгелер 70-80 чылдарда болгулаан. Бирээде, тыва дыл курузунуң эртем-теориялыг деңнелин чаа чадаге көдүрер сорулга-биле өөредилге программаларына: лексика, сөс чогадылгазы, сөс каттыжылышкыны, чугаа культуразының болгаш стилистиканың айтырыгы, дыл дугайында ниити билиглер деп чаа теориялыг материалдарны кириген. База ол ышкаш программада (1971, 1986) "Өөреникчилерниң харылзаалыг чугаазын сайзырадыры" деп улуг чаа бөлүк кирген. Ийде, башкылаашкынын дуржулгазына даянган, методиканың өөредилге-методиктиг деңнелин бедидеринче угланган К.Б.Март-оолдун баштайгы "Методиктиг сүмелери" (1975) база "Тыва дылды 4-5 класстарга өөредириниң методиказы" деп А.К.Ойдан-оолдун ийи кезектиг монографиязы бижиттингилээн.

Ниити билиг болгаш профессионал школалар реформагы (1984) эгелээн соонда, ортумак школага тыва дыл башкылаашкынының шынарын экижидер база кичээлдерниң хевирлерин чаңгыс аай эвес, янзы-бүрү болдуруп дугайында чаа негелделер тургустунуп келген. Ол негелделерге дүүштүр 5-9 класстарга тыва дыл программазы (1994 ч.) болгаш өөредилге номнары чаартыган.

Амгы үеде тыва дылды 1-11 класстарда өөредип турар. 10-11 класстарга ажылгаар тыва дыл программаның 1998 чылда А.К.Ойдан-оол ажилдап тургускан. Ук программага дүүштүр өөредилге номун коллективтиг авторлар белеткеп турар.

1996 чылда "Диалектилик черлерге тыва дылдың шын бижилгезин 5-6 класстарга өөредир" деп темага Е.Л.Иргит диссертация камгалаан. Бо ажил методиканың чугула берге айтырыларының бирээни — шын бижилгени эртем езузу-биле шинчилээн, башкыга ажыктыг, методиктиг удуртулга бооп турар. Оон ыңай башкылаашкынын чаа технологиязы сайзырап, тыва дыл методиказы үениң аайы-биле хөгжүп орад деп чүвени 2002 чылда үнген "5-9 класстарга тыва дылды башкылаашкынын методиказы" деп ном херчилеп турар.

Тыва дыл башкылаашкынында шиитпирлеттинмээн айтырылгар ам-даа хөй бооп артып турар. 1. Эге школага тыва дылды башкылаашкынын методиказын чогадып кылыры. 2. Школа программаның тус-тус темаларын, бөлүктөрүн өөредириниң тускай методикаларын кылыры. 3. Класс бурзунге хереглээр таблицалар база дидактиктиг материалдарны тургузар. 4. Эге класстарныкы өөреникчилеринге тайылбыр словарьны тургузары дээш, оон-даа өске.

Тыва Республиканың өөредилге системазын сайзырадырының программазы ажилдап кылдынган. Ол программа езугаар бөлүк авторлар тыва дыл стандарттарын тургускан. Ол стандарт езугаар өөредилге номнары, өөредилге-методиктиг ажилдар чаарттынар. Ук сорулганы амыдыралга ботандыраары тыва дыл методиказының сайзыралын база бир бедик чадаге көдүрер дээрзи билдингир. Чаа үнүп келген XXI чүс чылда авторларныкы бижээни өөредилге-методиктиг ажилдары башкылаашкынын чаа технологиязы-биле бижиттинер дээрзинге чигзинип турбас.

Кима МАРТ-ООЛ,
Улустуң башкызы, ТГШИ-
ниң улуг эртем ажилдакчызы.

Тыва бижиктиң 75 чылынга

Аңныыр хайгаарал эргелелинде

КАМГАЛАЛАЛЫН ЭКИЖИДЕР

Тыва Республиканың бойдузу: даглар мурну куруг болгаш чар-тык куруг девискээрлер, арга-арыглар, ортумак дагларлыг черлерде тайга-сыннар, бедик дагларлыг черлерде ногаан шыктыг тайгалар, элезинниг барханнар, ногаан оазистиг шынаалар дээш, ландшафтын бүгү-ле хевирлери-биле байлак.

Дириг амытаннарның дыка хөй аңгы-аңгы биологтуг хевирлери мында бар. Ынчангаш бистин чуртувус аңнаарыга таарымчалыг объектилерге долзу-биле хамаарып турар. Чонну ажилга тургузарына, республиканың бюджетин долдурарына, аңнаары-биле холбашкан туризмни болгаш аңныыр ажил-агыын эрге-хоойлуларга, саң-хөө, экономиктиг хандырылгага үндезилеп сайзырадырына Тыва Республиканың аңныыр курлавырын ажыглаары амыдыралга ам-даа боттанмаан чаа адыр болур.

Республиканың аңныыр болгаш балык ажил-агыы амгы хүннерде эки эвес үелерни чурттап эртип турар. Ол байдал сөөлгү он чылда нити экономиктиг өскерлишкиннер-биле холбашкан. Трофейлиг аңнаашкыннарны, балыктаашкыннарны организа-застап турар база өлүк садып алыр хуу саарлыкчыларның күт-күшкүннери-биле аңнаары-биле холбашкан туризмнер үезинде оор езу-биле тыпкан аңныыр болгаш балык ажил-агыының продукцияларын садып-саарар чартык криминалдыг рынок тыпты берген. Республикага экологтуг болгаш экономиктиг когаралды чедирип турар ол хөделиш-киннер кандыг-даа эрге-хоойлуга үндезилеттинмээн, кандыг-даа юридиктиг демделелдер эртпээн, хоойлуларны хажыдып турар болгаш, республика бюджетинче кандыг-даа акша-хөренги кири-бейн турар.

Ол оор езу-биле аңнаар, балыктаар чоруктарның нептерээринге күрүнениң бойдус камгала албаннарының чаңгыс аай эпсеткил чок аңгы-башка кошкак ажылы, бойдус курлавырлары ажыглаарына тодаргай стратег-

тиг хайгаарал чок болганы, республиканың Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызының талазындан аңныыр ажил-агыг-ынага база аңнаарына ажыглаар хемчеглерни ажилдап кылырынага ажил-чорудулгазында тодаргай туруш чок болганы ыңдыг байдалды тургускан бооп турар.

Күрүнениң күүсекчи эрге-чагырга органнарының база хайгаарал албаннарының аңгы-башка, беримче чок ажылының түннелинде, шак-ла ыңдыг байдал Россия Федерациязының өске-даа девискээрлеринде, субъектилеринде тургустунган. Ук эки эвес угланышкынны өскерттинге амгы үеде чуртта калбаа-биле чоруп турар күрүне эрге-чагыргаларында реформалар улуг идигни бээр чугаажок.

Аң, балык хайгааралы дээн чижектиг күрүнениң хайгаарал албаннарына административтиг реформа хевиринге эде организа-застаашкыннар болган. Амгы үеде олар фитосанитарлыг, ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның составынче кирген (Россельхознадзор), а Тыва Республиканың девискээринге "Россельхознадзорнуң" девискээр эргелелинің составынче кирген. Реформа республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының эрге-хүлээлгелерин делгемчигкен. Ол чорук аңныыр курлавырын ажыглаарын башкарар болгаш таарыштырар хүлээлгелерниң чамдызын Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызының структуразында чаа тургустунган Аңныыр болгаш балык ажил-агыг агентилелинче дамчыдар арганы берген.

Фитосанитарлыг болгаш

ветеринарлыг хайгаарал албанының Тыва Республикада девискээр эргелелинің Федералдыг албаны, ооң составында күрүнениң аңныыр хайгааралы күрүнениң хамааты албаны эрге-байдалдыг, а ында албан-дужаалдыг кижилер Россия Федерациязының 2001 чылдың декабрь 30-де үнген № 195 "Административтиг чурум үрээш-киннериниң дугайында" Хоойлу-зунда быжыглаттыңан, аң-меңни ажыглаарын таарыштырарының болгаш хынаарының, камгалаарының талазы-биле күрүне органнарының төлээлеттиргени күрүне инспекторлары бооп турарлар.

Амгы үеде күрүнениң аңныыр хайгааралының албан-дужаалында кижилерниң эрге-хүлээлгелери:

- аңныыр дүрүмүн, ол талазы-биле республиканың эрге-хоойлу актыларын сагыыр, аңнаарының объектилеринге хамаарыштырган аң-меңни ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле Тыва Республиканың хоойлудулгазының болгаш Россия Федерациязының хоойлудулгазының негел-делерин хамаатыларның болгаш албан, организация черлериниң канчаар күсөдип турарын хынаар, күрүне контролюн чорудар;

- административтиг херектерни көөр, аң-мең ажыглаарының талазы-биле хоойлудулга хажыткан буруулуг хамаатыларга, харын-даа даштыкы чурттарның хамаатыларынга, албан, организация черлеринге торгаалдарны онаар, бүдүрүлгө оран-савазы, документ, эт-сеп көрүлдизин, хоойлу хажыдып, аңнаан боо-чепсекти дээш, өске-даа эт-херекселдерни хоругдаары, хавырары дээн чижектиг административтиг хемчеглерни алыр, күрүнениң аңныыр фондузунга чедирген когаралды негээн билдиришкынни судче кириер.

Күрүнениң аңныыр хайгааралының штадын тургузарына "Россия Федерациязында күрүнениң хамааты албанының дугайында" Федералдыг хоойлунуң

тодаратканы бедик негелделер ажыглаттыңан. Килдистер эргелекчилериниң база кол специалистерниң эрге-дужаалыга колдуунда дээди тускай эртемниг, аргадуржулгалыг кижилер томуйлаткан. Ук негелде ооң мурнунда ажилдап турган, амгы хүннерде узуткаттыңан Тыва Республиканың аң-меңни ажыглаарын таарыштырар болгаш хынаар, камгалаар талазы-биле эргелелинге ыңдыг-ла кончуг сагытынмайн турган болгай. Күрүнениң аңныыр хайгаарал инспекциязында нити 49 санныг ажылдакчыдан 3 килдис тургустунган: аң-меңни өстүрер болгаш камгалаар талазы-биле хайгаарал чорудар килдис, аң-меңниң ажыглалын хайгаараар килдис, девискээр-оперативтиг аңныыр хайгаарал килдизи, оперативтиг 2 бөлүк.

Аң-меңни ажыглаар талазы-биле хайгааралды эки организа-застаарына фитосанитарлыг болгаш ветеринарлыг хайгааралды федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелелинің деңгелинге балык болгаш аңныыр хайгаарал инспекциялары-биле кады ажылдажылга дугайында шиитпирлер хүлээп алдыңан. Россияның балык болгаш аңныыр хайгааралының мурнакчы ажылдакчыларының эрткен чүс чылдың 80 чылдарындан бээр-ле чүткүп, чедип чадап турганы төтөглекчи чорукту илередиринге база баш удур болдурбазынга ук ийи инспекцияның аразына демнежир арга бар апарган. Ол ук албан черлеринге кады эки түннелдиг рейдидиг хемчеглер, үнүүшкүннер боттандыраарына таарымчалыг байдалды тургускан. Чижээлээрге, кады чоруткан каш-ла хемчеглерниң үезинде 10 чурум хажыдышкыны илереттинген. Оларның иштинде 2 буур, 1 элик өлүргөн төтөглекчи чорук илереттинген, хоойлу езу-гаар эвес ажыглаттынып турган 6 аң боозун (оларның аразында ийи

араалыг боо бар болган) хавыр-ган. Хоойлу хажыдып тыпкан 16 муң рубльдин продукциязын база хавырган. Ук фактылар езу-гаар Каа-Хем кожуунда кеземче херээн оттурган. Би-Хем кожуунун девискээринге төтөглекчи чорукка хамаарыштыр кеземче херээ оттурарының дугайында айтырыг чиди-биле тургустунган. Административтиг чурум үрээш-кини дээш, 5 муң рубльге торгаал, 13 муң рубльге негелде билдиришкин сайгартынып көрдүнүп турар. Дуюлгуг улуг аңнарның ээдин хавыргаш, уруглар ба-жыңнарынче, интернаттарже дужааган.

Үстүнде адаттыңан төтөглекчи чорук дугайында фактылар хоойлу хажыдып аңнаар чоруктуң нептереп турарын, чурттакчы чон-нуң ыңдыг хажыдышкыннарга хамаарылгазы анаа- бир чүве дег апарганын чугаалап турар. Аңныыр хайгаарал инспекциязы ажылын чаазы-биле тургузуп, хоойлу хажыдып аңнаары дээрге, чүгле хөй-ниитиниң чурумун үрээни ол эвес, кижиниң хосталгазын казыыр кеземче херээнге хамааржыр үүлгедиг деп чүвени чон билип алыр кылдыр ажил-даары чугула сорулга бооп турар. Чурумнуг аңнаар чорукту чедип алыры аң-меңни чөптүг ажыглаарын чедип алырының күштүг тепкижи болур. Ону чедип алырына күрүнениң аңныыр инспекциязының амгы ажил-херээ улуг ролду ойнаар ужурулуг.

Ол бүгү Тыва Республикада аң-мен, балык курлавыры бүзүрелдиг камгалам деп идегелди берип, келир үеги салгалдарның республиканың биологтуг яңы-бүрү хевирлерин камгалап арттырып, чөптүг ажыглаарына үндезин болур.

Виктор ШАРБИИ,
аң-меңниң өзүп көвүдээрин,
камгалаалын хайгаараар
килдистиң начальниги.

Улар

Ак харга өңнеш улар деп чараш куш бистин Тываның кадыр-кашпал, хая-даштыг черлеринде чылыг, чымчак уяларлыг, чылдың дөрт эргилдизинде кайнаар-даа чорбайн, өзүп-төрүп амыдырал чоруурлар.

Сыннар кыры декништерден Сыыладыр ужуп бадар, Хаяларга дүннөп хонар Харга өңнеш чараш улар.

Бедик-бедик чалымнардан халып-халып, сыылдыр ужа-бээр куш-ла болгай. Олар колдуунда ойт-сиген аймаа-биле чөмөннөр. Мен бичии чорумда, Ак хаяларынга уларлар дыка хөй чүве. Бистиң ада-өбелеривис бо чараш куштарны

кайы хамаанчок өлүрбес чораан. Чүге дээрге, уларлар кыңдыг-даа амытанга хора чедирбестер. Ооң ээди чаагай, чылгы мал ээди сагындырар. Иштиниң чаан тывалар өрттенген кешти чаап эмнээринге ажыглап чораан. Оларның дүгү сырткы кылырынага кедергей таарышкан, чымчак, хоюг. Чуургалары улуг-улуг. Чазылган чаш оолдары эзир, хартыга, дилги, бөрү дээн чижектиг аңнардан аажок камгалаар. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда, оларның боттарын-даа, чаш төлдөрин-даа араатан аңнар тудуп чипкен болгулаар.

Уларлар даады-ла өрү дээрже

көрүп алгаштың чөмөннөр чоруурлар, кончуг сезиглиг. Тергин бедик сыннарда, чалым-хаяларга чоруур болгаш, белен араатаннар аксынче кирбес. Олар тааланчыг чараш үннери-биле бойдуста бар бүгү-ле дириг амытаннарны магададыр, уярадырлар. Ол өг дүндүүндөн көстүп турар чалымнарда олуруп алгаш, чараш үнү-биле киштей каап олар уларлар ам ховартаан. Бодавыже ок-боо көвүдээн бо шагда "ийи буттук бөрүлөр" оларның санын эвээжеткен хире. Сырткы кылыр хоюг дүктүг, Чылгы мал дег чаагай ээтиг Улар кушту камгалаңар! Улам өзүп көвүдезин!

Төрээн чериң өөрөн

Чодууч

Барыын талакы кожууннарның, эң ылаңгыя бистин Хемчиктин кедек черлериниң чону калдарсымаар шокар-шокар өңчүзүннерлиг бо куштарны торлаа азы чодуу-даа дижирлер. Олар колдуунда иштик шынааларга, шала чавыс хая-даштыг черлерге турлагжып чурттаарлар.

Шала шокар чүзүнүг, Чавыс-чавыс ушкуллар, Өдек-хонаш ойбас Өөр чоруур чодуулар. Олар чамдыкта мырыңай аал-

дарның кыштагларында өдөктеринге ужуп четкилеп келгилээш, чашпаннар аразындан чемиш дилеп чоруурлар. Чодуулар талыты бедидир ушпас. Оларны хоюзуптар болза, элээн манжып чоруй, оон ужуп үнерлер. Бистиң бурун өг-белеривис чодууларны аажок кээргээрлер. Бодамча чок өлүрүп төтөглевестер. Оран-чурту каастап чоруур хилинчек чок дириг амытаннарда санаарлар. Аргажоктан ээдин чиксээнде, дүгүн сырткы кылып алыр дээнде, өйлөп дузактап аарлар. Торлааларның бөскөктериниң база өске-даа ээдин чиирге, дыка амдан сүүзүнүг. Ишти-хырыны, баары хоочураан аарыг кижилерге чодууларның ээди чымчак, тааржыр. Ада-чурттуң Улуг дайының үезинде муң-муң чодууларны эптиг кылдыр донгурга-штың фронтуга дузаламчы кылдыр чорудуп турган. Чодууларны дилги дыка кедеп, аңнап чиир. Ындыг-даа болза чалгынныг болгаш чо-дуулар аңнаашкыннарда ыңдыг-ла кончуг белен алыспастар. Дааш-шимээн эндевес болгаш дораан ужуп чоруй баарлар.

Чодуулар чазын-күзүн аңгы-тарга, тараа хоорзуннарына, шөлдөргө чемиш дилеп чоруурлар. Олар хараганнар аразына, элдиг черлерге, чоогаларга, чавыс хаяларга уя кылып алырлар. Кажан чуургалары часты бээрге, бичии оолдарын курт, кымыскай чыып азыраар, ажилгыр куштарга хамааржыр. Кандыг-даа соокта төрээ черин кагбастар. Кылын хөр-

түктерни дежиб киргеш, ооң адаанга кыштап аарлар.

Бора-шокар оолдарын эдертипкен өөр чодууларны көөрге, чаражы-ла кончуг чүве. Сөөлгү үеде олар база ховартаан. База төтөглекчи чоруктарның хайы-ла боор.

Ирбиш — ховар, чараш аң

Ирбиш — Тывада эвээш арткан ховар аңнарның бирээзи. Ол колдуунда хая-даштыг черге чоруур. Кежи шокар болгаш ыңдыг черге ол аң шоолуг өскертинмес. Ооң өңү он аңчылардан база өске-даа араатаннардан камгалаар. Шаанда ирбишти чараш кежи дээш хөйү-биле аңнап турган. Ын-

Чогдурларлыг чараш Чодууларны камнаңар! Төрээн черниң каастакчызын Төтөглевейн көрүңер!

Бораш ОНДАР,
Сүт-Хөл кожуун.

дыг хамаарылганың хараазындан ук аң чер кырында аажок эвээ-жээн. Ирбиш — Кызыл дептерже кири бижиттинген. Ам ону аңнаары хоруглуг. Бистиң Тывавыста ол ховар-даа болза, бар. Бистиң өг-белеривис ирбишти чараш аң дээш ыдыкшыдып чораан.

Бистиң корр.

(Уланчызы. Эгеzi № 69
«Шында»)

Чоннуң алгы-кышкызы, кең-гиргелерниң дааш-шимээн-биле кады ховуну долган, хостуг шөлчүгешти долгандыр тиелекчи девил маннаан. Тэмуджин база-ла алгырып, тепсенип турган.

Ооң соонда Озлунга болгаш Тэмуджинге эң кол чүүл — аът чарыжы эгелээн. Чарха-Эбуген биле Мунлик бо келгенер. Ашак Тэмуджинниң адының мойнун суйбагылаан.

— Бөгүн сен тиелээр сен, Тэмуджин. Мен аъттарны көрүп чордум. Кымда-даа мындыг чүгүрүк мал чок-тур. Ынчалзажок эпиг бол. Баштайында адыңны тудуп чор, ооң кужун камнаар херек. Бир эвес эки аътты таптыг мунуп, аът тыртар чер чоокшулап орда тынын салыптар болза, кадыг кириштен салган согун дег, аттыга-ла бээр балдар ийин.

Чарыш аъттары талыйтыр ырал чоруй барган, ырак шыкты кежилдир кара кожалаң ышкаш көстүр апарган. Бичии оолдар тергелер кырынче үнгүлээн, хем эринде талдарда каарганнар дег олургулапкан. Чамыха база-ла бир кижиниң тергезинче үне берген.

— Доктаай берди. Ам салып үндүрер... Чорупту! — деп алгырып турган.

Аъттарның чурумуг чыскаалы будалып, ортузунче бөкпер-лештир чыгып, бурунгаарлап чорупканын Озлун база көрүп турган. Баштай оожум, оон чортуу улгадып оорар аът даванының даажы безин эскертинип эгелээн. Чарыш аъттары дыка дүрген чоокшулап кел чораан. Чүүл-бүрү өң-чүзүнүг аъттарның аразында Тэмуджинниң аскыраан кайыын ылгаар боор, карак шокараңнаар. Ол кадында оглунуң кызыл тону бирде өскелерниң артынче ажыталып, бирде катап көстүп кээр. Ооң баарында элээн каш аъттар чоруп оорар, ол хирезинде ооң ады чоорту ийи-чаңгыстап эртип чораан.

— Тэмуджин эртип кел чор! — деп, Чамыха алгырган.

Ооң мурнунда ам он четпес аът арткан. Ийини, оон база бирээни эртип алган. Че, оглум, ам-даа... База бирээни эртип алган. Ол ам үш бе, дөрт дугаарында халдып ор...

Тэмуджинниң тону от чалбыжы дег кызаңнаан. Хамык чон доктааткан аъттарны үглей берген, Озлун оларның аразында, чалгында чээрген дег, ол-бо иттирген, Чамыха, Чарха-Эбуген, Мунлик сугларын-даа чидирген. Долгандыр-ла танывазы чыгыы кижилер, Тэмуджин каш дугаарында келгенин кымдан-даа айтырар аргажок. Баарында Хучуну көрүп кааш, харын амырап, билээнден сегирип алган. Оозу хая көрнүп келгеш, мөгейл бараалгаар дээрге безин хоржок болган.

— Тэмуджинни көрдүң бе?

— Оо, кадын, мен оон карак салбайн турдум. Ийи дугаарында келди.

— Шынап-ла, ийи дугаарында бе?

— Ол бир дугаары база болур! «Эх, кончууну, ыңдыг каяа болур, Хучу» деп бөдүүн сеткилдиг дайынчыга ол чугаалаксаан. Оглунуң ийи дугаарында келгени безин ону өөрткен. Ийи дугаарында келгени харын-даа эки. Бир эвес бир дугаарында келген болза, ону таварылга деп бодап болгай, ыңдыгны түр үени, доктаамал эвес деп көөр.

Озлуннуң ыт согун ажыглап, Хучу дээрги-биле бөдүүн езу-биле

чугаалажыр ховар таварылгага амырап, соксаал чок салган:

— Сээң оглуң күчүтен болур! Ону кезээде магадап көөр-дүр мен. Бодумнуң оглумну база магадаар-дыр мен. База-ла кадыкшыырак. Ол чүгө ырбыска болур деп? Ол силерниң берген чоорганьңарга өскөн, Тэмуджинниң тонун кедип өстү.

Хенертен Хучу сактып каапкан:

— Э-э, сени Тэмуджинге чедирер-ле болгай. — Хүнге куураган, ол-бо талазында чамашкыларлыг тонун эде-хере тырткылааш, улусту ыңай-бээр иткилеп, шиитпирли-биле бурунгаарлаан. — Есугей күчүтениң агайынга оруктан чайлаңар! Чайлаңар! Чайлап беринер!

А кижилер ооң аайы-биле чайлап тургулаан. Долгандыр кижилерниң элдепсинген-даа, кайгаан-даа, харын-даа кыжыраан хөөннерин эскерип чораан. Хучунуң ыңдыг сеткиргезин харын хорадаан-даа. Ынчалзажок ол Озлунну Тэмуджинге удавайн чедире берген. Хөй-ле эр кижилерге долгандыр үлгеткен Тэмуджин ак хаайлыг доруг аскырааның тынын тудуп алган турган. Аътты чүк-чүгүнден суйбаан, часкаан, магадап, таалайын такылатканнар-даа бар, а оозу өске холдарның дегенинден тыртылаңаңып, хаайын безин каргырадып турган.

Авазын көрүп кааш, Тэмуджин бо-ла келген:

— Көрдүң бе? Көрдүң бе, авай? — Ынчалзажок эр кижикти мактанып, хөөрөп болбас ужурлуг деп чүвени сакты каапкаш, маажым чугааланган.

— Оон бичии болган болза, мен эртип каар ийик мен.

— Меңээ ол чокка-ла сен тиелекчи сен.

— Мындыг мал-биле сен чеже-даа катап тиелекчи болур сен! — деп, бир-ле кижик неместе каан.

— Чүү деп чүү дээр боор. Аът эвес, ана эзир-дир бо — деп, немешкеннери база бар.

Хенертен долгандыр шупту улус шимээн чок барган. Таргутаи-Кирилтук, эскерлерин эдертипкен, бо бастырып келген. Аътче көргөш, ооң хөлүгүр шырайы сергей берген ышкаш болган.

— Сен дээр өөрүп тур мен, Есугей оглу. Чоруулу че, сенээ мен хымыс сунайн — деп, Тэмуджинге ол чугаалаан.

Оглунуң чанынга турган Озлунну Таргутаи-Кирилтук эскербээн-даа чүве дег. Ооң ол аажызы Тэмуджинге куду көрүүшкүн ышкаш болган, ыңчангааш:

— Бараалы, авай — дээн.

— А-а, сээң аваң база мында де — Таргутаи-Кирилтук бажын бичии согаш кылган. — Сен ам-даа аваң чокка базым баспас оолак-дыр сен аа?

Тэмуджинниң шаңгыр карактары хөлүйүп, харын-даа кара өңүг апарган.

— Че, мен баштакандым. Сени мен аваң-биле иелдириңерни чалап тур мен — деп, ол түвексинип чугаалаан.

Оглу-биле кожа кылаштап ора, баарында Таргутаи-Кирилтуктуң кылаң торгутуш-тып ышкып

ӨЖЭЭН

(Чингис-Хаан)

тыңган делгем ооргазынче ол дүвүрел-биле көрүп чораан. Ооң оглундан бо чүңү күзеп турарыл? Есугейниң өлгениниң соонда Таргутаи-Кирилтук Сечи-бег биле Алтанның дузазы-биле тайчыт чоннуң чагыргазын бодунуң холунга апкан болгай. Ам дээр-зинде Озлунга дээр диттикпээн. Бо дүндүгүр ноянның сагыжын Амбахай-хаанның кырган куруя каргыштыг аксы-биле сөглээни чадавас. Таргутаи-Кирилтук аңаа, ооң ажы-төлүңгө чүңү дөгөп болурул?

Ол оларны үгектиг терге чанынга эдертип келген. Ооң хөлөгезинде сизин кырында кидис чадып каан. Таргутаи-Кирилтук оон кырынга олуруп, дерлиг мойнун чоттунгулааш, айбычыларынга бир-ле чүве чугаалаан.

Тэмуджин ол-бо кайганып, чыылганнар аразында Чамыханы көрзүнгөн. Ону көрүп кааш, адының тынын авазында тутсупкаш, оозун кый деп халаан. Тэмуджин Чамыха-биле кады бо келген.

— Бо мээң хан дунмам-дыр — деп, Тэмуджин чугаалаан.

Дашка тудукчуз Тар-

гутай-Кирилтукче сөс манап көрүнгөн.

— Кут-кут — деп, оозу дужаган. — Есугейниң оглу, сээң хан ха-дунмаларың хөй чүве бе?

— Ам дээрзинде чаңгыс.

— А өңүктөриң бар бе? Мээң-биле өңүктөжир күзелиң бар бе?

Тэмуджин каттыргаш:

— Хөөрүк хөөкүй адыг-биле найыралдашкаш, шокараңан чүве дээн.

Таргутаи-Кирилтуктуң хымыс пактаан ак истиг кылын эриннери:

— Бистиң кайывыс хөөрүк чүвөл? — деп калбаңнаан.

— Билбес мен — Тэмуджин улам каттырбышаан: — А мен хөөрүк болуксавайн тур мен — дээн.

— Ындыг-дыр. — Таргутаи-Кирилтуктуң соок карактары Тэмуджинни хөмелээн. — Найыралды белек-селек-биле быжыглаар болгай. Сенээ мен эзер берип тур мен. Дуу ол. Мөңгүн эзер.

Эзер шын-на терге кырында чыткан. Көңгүс анаа бөдүүн эзер. Ооң баштарын чөс-биле хаажылаан. Мурнуку бажында харын мөңгүн үш сылдысчыгаш бар. Олары аңаа таарышпас, артык ышкаш сагындырар.

— Эки-ле эзер-дир. Ынчалзажок ону мен ап шыдавас мен. Ону белек кылдыр алгаш, орнунга сунуптар чүвөм чок — деп, Тэмуджин харыйлаан.

— А адың? Сээң доруг адың ыңдыг-ла кончуг эвес аът-ла-дыр. Ынчалзажок ону мен хоомай дивес мен.

Озлун Таргутаи-Кирилтуктуң

сөс бүрүзүн эрттирбейн, ооң чүңү оштап турарын билип алыксап турган. Бо-ла бүгү Тэмуджинден чүгле ооң аскыраан элидип алырында эвес болбайн. Ынчалзажок аңаа аскыраакты безин берип болбас. Черле хоржок!

— Бо аът Тэмуджинни эвес болдур ийин — деп, ол топтуг болурун кызыдып чугаалаан. — Билир болгай сен, Есугейден арткан бүгү чүве мээң эргемде болгай. Мээң оглум улгадып өзүп келир, ыңчан бодунуң үлүүн ол алыр, ыңчан күзээр болза, сенээ аътты белекке берип-ле тургай.

— Эрлер херээңче херээ-жоктар киржирге хөңнүм чок ийин! — Таргутаи-Кирилтук туруп келген. — Ындыг болганда, билип ал: мен Есугейге он-он аъттарны берип чораан мен. Олар кайдал? Кандыг эрге-биле сен, чаңгыс орбак шыва тонуг келген херээ-жок, хамык кодан малдың, чылгының бажын билер апардың? Экерлер, аътты ал алыңар!

Экерлер долганып келген. Адың мунупкаш, ыңай боор дээр тура халаан Тэмуджинни

ойтур идипкеннер. Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

Ол бижээн ушта

баксыравас бис — деп, Озлун аагайлаан.

А херек кырында ол бодунуң сөстөрүнчү бүүрүвейн чораан. Ооң хөрек-чүрээ анаа эвес дүймөп, айыыл-халатпың диргелгенин эскерген деп.

Олар дораан-на аалынче чорупканнар. Чамыха оларны ховуга чедир үдээш, дедир ээпкен. Чарлып тура Озлун:

— Тогорилче көжүп чоруй бар. Канчап билер, бис база оортан чаглак дилээр апаар чадавас боор бис.

Орук дургаар ыт-шимээн чок чоруп органнар. Тэмуджин холунуң дыргактарын хемирип каап, бир-ле бодалга алыскан чораан. Хенертен адының тынын тыртып, авазында айтырган:

— Канчал ыңдыг чоор, авай?

Ооң арнында, элдепсингенинден тырыкы апарган карактарында ханы муңгадалды, харадалды авазы эскерип кааш, чүңү-даа тайылбырлаар, азы ону оожуктурар харык чок апарган.

Аалыңга кээрге база бир өөрүнчүг эвес медээ оларны уткаан. Некун-тажы көжүп чоруй барган болган. Озлунга ол бодунуң кадының баксырааның, ыңчангаш аңаа ыржым-тайың, озалааш чорууру чугула апарганын дамчыдарын дилээн болган.

Ол бодунуң кожа алдар бөлүү-биле аңгы көжүп чоруурун айтыккан.

Некун-тажының кады багай харын. Ынчалзажок ооң аары озолааш чоруурунче албадаваан болдур ийин. Ооң-даа мурнунда экерлер тоо-быдарады тарай берген, ам ха-төрелдернин, ноянарның дезиптеринге Некун-тажы орук изеп бергени ол-дур. Даритай-отчигин-биле сүмележир болган-дыр. Ол ам аал-оранның от кадагалакчызы-ла болгай. Бо-ла бүгү дугайында ол чүңү бодап ор ирги? Ол чүңү кылып болурул?

Ооң-биле чугаалажыр күзөл база чок. Аңаа шаг-шаандан хөөн чогу дам барган. Есугейниң калганының соонда, ооң меңээ кадай бол деп албадаарын кижик шыдажыр аргажок. Чаңчыл чаңчыл-ла ыйнаан. Ооң-биле ашак-кадай дөжөөн үлежир деп чүвени бодаптарга-ла, ижин-баар сөктү бээр дег. Аңаа Хокэчу дузалашкан. Хамга көзүлгени-биле Есугейниң ажы-төлүн дээрлер карактап камгалалга алган, оларны чүгле авазы азырап өстүрер ужурлуг, оран-дээрниң чаялганын тоовас, ону үрээр кижик болза, каргыштыг өлүмге таваржыр.

Аныяк хамга ыңдыг көрүш ооң ачазы Мунликтин-не угаан-сагызы-биле кирген боор деп Озлун тогааган. Канчалза-даа ыңдыг көрүштүң ачызы-биле Озлун кижилерниң багай аксындан ырак чурттап, Даритай-отчигиниң хөмезинден хостуг апарган. Ынчалзажок Даритай: «Дээрниң күзөл-соруу ол олчаан артпас. Мен манаар мен» дээн. Шында-ла манап чоруур. Кажанна бир Озлун оон дуза дилеп чедип кээр кылдыр албадаттыра бээр деп идегеп оорар. Ам Озлуннуң Таргутаи-Кирилтук-биле бакташканы Даритайны өөртүр-даа чадавас.

(Уланчылыг).

Чурук-каасталгасы Василий Балчий-оолдуу.

Чурук-каасталгасы Василий Балчий-оолдуу.

Чурук-каасталгасы Василий Балчий-оолдуу.

Чурук-каасталгасы Василий Балчий-оолдуу.

ШЫН ТОДАРАДЫП БЭЭР

Кызыл хоорайның Комсомольская, 37 бажында уругларның кадыкшыл төвүнде диагноз тургузар УЗИ (ультразвуковое исследование) кабинетинин эжинин аксынга ынаар ээлчег манаан кижилер үзүлбөс. Мага-ботта аарып турар органның шын диагнозун тургузуп алырга кымга-даа черле эргежок чугула болгай.

Янзы-бүрү аарыгларга хамаарыштыр диагносту канчаар тургузуп турарын билип алыр дээш, бир хүн албан-биле аңаа чеде бердим. Ында ажылдап турар дээди эртемниг эмчини Любовь Семеновна Даржаа дээр болду. Ол меңээ бодунуң ажылын күзелдибиле таныштырды. Ында тургузуп каан, мурнунда бичежек телеэкраның нарын аппаратура "Scapher-100LC" деп даштыкы аттыг болду. Ону Японияга бүдүргенин эмчи меңээ дыңнатты. Ук аппаратураның датчигин хынадыры-биле ында орунда чыдып алган кижиниң кандыг-бир органының дужунда кешке дегзиптер болза, ук орган долузу-биле экранчыгашка көстүп эгелээр. Ол көстүп келген органның аарыг, аарыг эвезин эмчи боду тодарадыр. Аңаа эмчини көскү караа, ханы билип эргежок чугула.

Шак ыңчаар датчикти ол-бо чылдырып тургаш, эмчи ижин, баар, өт, ижин адааның безин, бүүрөктерни, сыңыны көрүп шинчиер. Эң ылаңгыя сыңында, бүүрөктерде, өтте даштар бар болза, олар дораан көстү бээрин

Любовь Семеновна чугаалады. Оон ыңай өске органнар аарыг-зыг байдал аайы-биле тыптып келген ыйлаңгылар база дораан илереттинер. Оон өске таварылгаларда органнарда аарыгның демдектерин эмчи бодунуң билинбиле эскерер. Шак ыңчаар холецистит, панкреатит, пиелонефрит, өт аарыы, цирроз, органнарның төрүмелинден четпес-тудузуу, бүүрек аарыглары, цистит, простатит дээш, өске-даа аарыгларны ол япон аппаратураның дузазы-биле чазыг чок илередип болур.

Адын адавазын дилзэн аарыг кижичи чогу-на Любовь Семеновнаның хүлээп алышыкынынга келгеш, аарыының диагнозун шын тодараткаш, шын эмнээш-кинден сегип эгелээнин меңээ чугаалап, бо чүүлду бижирин дилзэн чүве. Кайда кандыг эмчинин эки эмнеп азы диагноз тургузуп турарын улус эндээр эвес, бот-боттарыңа дыңнатчып, сүмележип кааптар-ла болгай. Ыңчангаш Любовь Семеновнаның кабинетинин эжинин аксынга ээлчег кезээде хөй боор.

Л.С.Даржаа боду 1983 чылда

Эмчи Л.С.Даржаа ажил үезинде.

Кемеровонун эмчи институтун дооскан. Элзэн каш чылдарда участок эмчизи бооп ажылдаан. 90 чылдарда Кызыл хоорайга ажыттырган эртем-практиктиг төпке кыдат эмчилер-биле кады ажылдап, олардан ине-биле эмнээрин шынгээди алган. Оон ола ине-биле эмнээр аргазын Москва, Санкт-Петербург хоорайларга улам ханыладыр өөренип ап, ажылыңга ону чедишкенин биле ажыглап турган.

Оон оон-даа нарын УЗИ аппаратура дузазы-биле диагностика тургузар немелде билигни Санкт-Петербург хоорайга 2001 чылда чедип алган. Ам бо уругларның кадыкшыл төвүнде 4 дугаар чыл чедишкенин ажылдап турары бо.

Борис ОНДАР.
Василий Балчий-оолдун тирттырган чуруу.

Екатерина Седип-ооловна КЕНДЕНБИЛЬ

2005 чылдын июнь 27-де тыва театрың кайгамчык салым-чаянын болгаш ат-алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль үр аарааның соонда бистен, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Екатерина Седип-ооловна Кенденбиль 1926 чылдын сентябрь 27-де Тыва АССР-ниң Дзун-Хемчик кожуунунуң Суг-Аксынга яды арат Седип-оол Монгуштуң өг-бүлезинге төрүтүнгөн. Сүт-Хөлдүн эге, Чадааның ортумак школазынга өөренип чораан. Оон соонда Кызылдың 2 дугаар школазынче шилчээ. Школаны доозупкаш, хөгжүм-шии театрының чанында Кызылдың театр училищезинче дужаап кирген. 1945 чылда "драма артизи" деп мергежилдин дипломун алгаш, Екатерина Седип-ооловна Тываның хөгжүм-шии театрыга ажылдап киргеш, аңаа 1998 чылга чедир ажылдаан. Бодунуң чогадыкчы ажылының үезинде сцена кырынга С.Токаның "Дөнгүр-оол" деп шининде Биченейни, А.Лауренчукастың "Көөр хөөн чок чоруктуң өңүндө" шажин төлээзин, "Хайыраан ботта" Салбак биле Караның авазын, "Мегелеттирген мегечи" Халиманың, Н.Островскийниң "Чаңында" Катерианы, В.Шекспирниң "Ромео база Джульеттазында" азыракчы эне-ни дээш, оон-даа өске 150 ажыг онзагай овор-хевирлери тургускан. Ол овор-хевирлер көрүкчүнүң сагыш-сеткилин хаара тутпушаан, кажан-даа уттундурбас бооп арткан.

Бодунуң мөгейкчилериниң ынакшылын Екатерина Седип-ооловна чүгө чырык база кончук аар-берге рольдары-биле эвес,

А.К.Хомушку, А.К.Ооржак, Н.А.Базыр-оол, А.С.Шоюн, А.Х.Салчак, Д.Б.Монгуш, Л.И.Солун-оол, Н.Т.Оюн, А.Ш.Д.Куулар, Д.Н.Барынмаа, А.О.Ширин-оол, Г.М.Мунзук, Н.К.Наксыл, Р.С.Тюлюш, В.Б.Саая болгаш хөгжүм-шии театрының бүгү коллективи.

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының коллективи, Тываның театр ажылдакчыларының эвилели Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, «Улустарның найыралы» болгаш Тыва Республиканың орденнериниң эдилекчизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, тыва театрың талантылыг хоочун артизи

Екатерина Седип-ооловна КЕНДЕНБИЛЬДИН
үр аарааш, 79 харлап чорааш мөчээни-биле ооң уругларыңа, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш национал политика яамызы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи, «Улустарның найыралы» болгаш Тыва Республиканың орденнериниң эдилекчизи, Тываның Күрүне шаңналының лауреады, тыва театрың талантылыг хоочун артизи

Екатерина Седип-ооловна КЕНДЕНБИЛЬДИН
үр аарааш, 79 харлап чорааш мөчээни-биле ооң уругларыңа, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Эртем болгаш өөредилге албан черлериниң талазы-биле агентилел, эге профессионал өөредилгезиниң талазы-биле агентилел, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш кожуннар чагыргаларының өөредилге килдистерни, республиканың өөредилге албан черлери ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының килдис начальниги Марита Тепес-ооловна Удумбарага оглу

Юрийниң
элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, инвалиди, Тыва Республиканың эки турачызы
Ортуп-оол Самбий-оолович МОНГУШТУН
73 харлыында мөчээнин дыңнатпышаан, уругларыңа, төрелдеринге ханы кажыдалды Чеди-Хөл кожуннуң чагыргазы илередип тур.

Эрзин кожуннуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 1999 чылда Ольга Васильевна САНДЫККА тывысканы А № 4675954 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Спорт • Культура • Аныяктар

ПРЕЗИДЕНТ КУБОГУН ЧААЛАП

АЛГАННАР

Тываның бирги Президентизиниң кубогу дээш он бирги удаа эртип турар республика чергелиг хол бөмбүүнүң маргылдаазы июнь 26-да орай кежээ доозулган. Спортчу демиселдин түңнелинде, тиелекчилер илерээ.

Уруглар аразында маргылдааның чемпиону — Тываның күрүне университетиниң командазы. Бо команда ам беш удаа тиелекчи болуп турары бо. Тренери — Арана Чанмановна Делег.

Ийги черни (келир үениң башкыларының биезигиле удурланыкчызы) "Восток" командазы алган. А үшкү черде — Каа-Хем кожуннуң уруглар командазы.

Эр улустуң аразында чидиг демиселдин түңнелинде чемпион ОШАЧКИ-ниң (КАИ) командазы болган. Капитаны — Арсен Бузур-оол, а тренери — Эрес-оол Ооржаквич Хаажык. Ийги черде база-ла оларның эрги-ле удурланыкчызы — "Восток" командазы. Үшкү черни Чеди-Хөл кожуннуң чыынды командазы алган.

Чемпион командаларының ойнакчыларыңа болгаш тренеринге кижичи бүүрүңгө бир муң долларны болгаш алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны, хүндүлел бижиктерни ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак тывыскан.

"Эң эки халдакчы" деп тускай шаңналды Уран Сидиков (ОШАЧКИ командазының) чараш оюну-биле чаалап алган. "Эң эки камгалакчы" — Денис Малахов ("Восток"). "Эң эки көдүрүкчү" — Аялга Монгуш.

Уруглардан ыңдыг шаңналга төлептиг болганнар: "Эң эки халдакчы" — Долгарма Анажапова. "Эң эки камгалакчы" — Каа-Хем кожуннуң командазының ойнакчызы. "Эң эки көдүрүкчү" — Оюмаа Ондар (ТКУ).

Оон аңгыда "Мистер кубок" деп тускай шаңналды Артыш Ооржак (Чеди-Хөл) алган, "Мисс кубок" — Азиана Иргит ("Восток") олар болган.

ДЭЭН АНГАНЫН

Ойнакчылары уткан

Тываның бирги Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнүң республика чергелиг маргылдаалары доостурга, ол-ла "Херел" залыңа эш хуузунуң ужуражылгазы болган. Ол дээрге "Тыва-Восток" деп Россияның хол бөмбүүнге дээди лигазының "Б" бөлүүнүң командазы-дыр.

Оон ойнакчылары Тываның адын камгалап ойнап чоруп турар. Ол дээрге барык шупту ийги разрядчылар — аажок шыырак ойнакчылар болду. Аразында хол бөмбүүнге спорт мастеринге кандидат кижичи база бар.

Оларга удур чаа доозулган турнирнин тергини ойнакчыларыңдан тургустунган Тываның чыынды командазы ойнаан. Капитаны — Арсен Бузур-оол.

Бирги оюнга аалчылар бистиң оолдарны 18:25 санга чийги-биле удуп алган. Ийги оюнга Тываның чыынды командазы удуп алыр чазып туруп-туруп (сан 28:28-ке чедир дең болуп келген), 28:30 санга уттурупкан. Үшкү оюнда сан 25:20 турда, аалчылар уткан. Нититизи-биле солун журажылга 3:0 болуп доозулган.

Оюн дыка чараш болган. Бистиң хол бөмбүкчүлеривис ам чаа ойнап дооскан болгаш могап турупкан турбаан болза, оода беш оюну ойнаар турганнар боор. Ыңчалза-даа чараш оюн дээш, көрүкчүлөр оларны мактап, адыш часкап үдзэн.

АНЫЯКТАР БАЙЫРЛААН

Июнь 25-те Тываның 5 чылы аттыг стадионга Аныяктар хүнүңге тураскааткан байырлыг кежээ болган. Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Л.П.Волгина чыылганнарга байыр чедиргеш, "Кызыл хоорайда эң-не чараш кижилер силер-дир силер, хоорайыңар чечектелзин дээш үлүг-хууңарны кадыңар, чорууңар чогул чорзун!" деп чугаалаан.

Аңаа солун программалыг концерти Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары болгаш өске-даа талантылыг аныяктар көргүскен. Ол дээрге, Эдуард Монгуш, Шеңне Монгуш база "Азас" танцы бөлүү, "Бузут", "Агым", "Анай-Хаак", "Дүнеки сылдыс" аныяктарының эстрада ырларының бөлүктүрдир. Кежээ танцы, оюнар-биле доозулган.

Аныяктар хүнүңге тураскааткан спортчу фестивал июнь 26-да ол-ла стадионга болуп эрткен.

Маргылдаа соонда олар ойнап-хөгөп, танчылап, дыштанган. Дыштанылга кежээинде МТС харылзаа албанының төлээлери "Айтырыг-харыы" оюну аныяктар ортузунга ойнаткан. Шын харыы бергеннер "МТС" деп бижиктиг футболка, бөрт дээш, өске-даа белектер-биле шаңнаткан.

"АМ БИР КАТАП ДУШСУМЗА..."

Ындыг аттыг концерт июнь 25-те С.Пюрбю аттыг Улусчу чогадылга бажыңыңа болуп эрткен.

Культураның хоочуну Зоя Монгуш (Айыжы) юбилейинде эш-өөрү — ат-сурагылы "Чечек", "Саян" ансамблиниң хоочуннарын чалап алгаш, солун программалыг концертти көрүкчүлөргө бараалгатканы ол. "Хоочун — коктуг" дигиринде ужура-ла бар, арга-дуржулгалыг артистер, шынал-ла, көрүкчүлерин ол кежээ өөртүп, кайгаткан. Чоокта дыңналбаан хөйүнү ынак ырлары ол кежээ чаңгыланган.

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зоя Иргитовна Монгушка ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан байыр чедирип, белекти сөңнзэн.

Юбилярның кады төрзэн дунмазы, сурагылы ыраажы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Михаил Айыжының талантылыг өг-бүлөзи база чыылганнарга аян туткан.

Светлана БАЛЧЫР.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛИСТИЕР: кыргыч-политикалык килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09.

Солун келбейи барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9637. Чагыг 70.

АГАР САНЬБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девиссээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүртүскэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязыңа парлаан (Кызыл, Шетинон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарың авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.